

Terek, képek, eszmék

A hagyományos kultúra és a hagyományhoz való viszony változatai a Balaton térségében

A néprajztudomány elmúlt száz évben publikált eredményeit kultúrtörténeti összefüggések, élettörténet-interjúk, szépirodalmi források, sajtóanyagok és helytörténeti kutatások adataival együtt értelmezve elégtelennek és felelőtlenségnek bizonyulna a Balaton egyetlen arcáról, az „ősi”, „érintetlen” balatoni népi kultúráról értekezni. Két teljességgel különböző gyökerű és szerkezetű kultúra találkozik és él együtt a Balaton-parton az elmúlt 140 esztendőben, s formálja a táj arculatát, az épített környezetet és az itt lakók mentalitását. A vizsgálat e két kultúra eltérő vonásainak és szüntelen kölcsönhatásainak tükrében kísérli meg értelmezni a Balaton térségének hagyományait a terek, a képek és az eszmék köré szervezve. A Balaton-part befogadó hely. A társadalmi nyilvánosság éppúgy része hagyományainak mint a világ elől való elrejtőzés. Számos kiváló adottsággal rendelkezik, amely új identitások építésének táptalaja, újabb és újabb „térfogalások” hívószava. Nagy kérdés, hogy e másfél évszázadnyi befogadó folyamatban milyen sorsa jutott az őslakosság (maradékainak) identitása.

Ez a tanulmány néprajzi jellegű összefoglalásnak indult,¹ ám az etnográfia klasszikus kérdésfeltevése és módszertana hamar szűkösnek bizonyult a tárgy kifejtésére, azaz a Balaton hagyományos kultúráinak kutatására. Hogy miért a szokatlan többes szám? A néprajztudomány elmúlt száz évben publikált eredményeit kultúrtörténeti összefüggések, élettörténet-interjúk, szépirodalmi források, sajtóanyagok és helytörténeti kutatások adataival együtt értelmezve² elégtelennek és felelőtlenségnek bizonyulna a Balaton egyetlen arcáról, az „ősi”, „érintetlen” balatoni népi kultúráról értekezni. A hagyományos életformák átalakulása, a néprajztudomány tárgyának, a magyar parasztságnak eltűnése természetesen a Kárpát-medence egészében viszonylagossá teszik az egyes térségek népi kultúrájáról kialakult képet, és új szempontok felvetését igénylik. A Balaton-parti települések esetében azonban nem egyszerűen erről van szó. Nem csupán a polgárosulás hatásáról, amelyet az általános vélekedés szerint a térségbe irányuló korai és tartósan bizonyuló idegenforgalom erősít fel, és tesz – a népi kultúra elkötelezetteinek szemszögéből – végzetessé. Az „idegenek forgalma”, a „vendég éjszakák” számlálása, az „egynapos” vagy „egyhetes” turista közvetítésével kitáguló világ csak a változások egyik oldalát jelenti. Hiszen a Balaton-parton új településrészek, új városok, új formák, új eszmék és elképzelések is születnek: megszületik a nyaralók kultúrája, amely a városi életformát a természeti környezet kihívásainak megfelelően módosítva, s ugyanakkor telepések hagyományteremtő elszántságával teremt új mi-

nőséget, s egyben új hagyományt. Vajon egyenrangú-e ez az új hagyomány a régivel? Vajon a 21. századból visszatekintve ki képviseli hitelesen a Balaton kultúráját: a fürredi móló (mára szoborrá merevedett) szigonyos halásza vagy a kopott fürdőköpenyében horgászgató tudós,³ aki skót stílusú kastélyt épít Szepezden és oltványtelep létesítésével ad munkát a nincsteleneknek? S vajon melyik a hiteles balatoni épület: a gádoros-füstöskonyhás halászház, a győri főispán káptalanfürredi villája, vagy a „*balatoni stílusban*” emelt balatonkeresztúri fürdőtelepi templom?

Két teljességgel különböző gyökerű és szerkezetű kultúra találkozik és él együtt a Balaton-parton az elmúlt 140 esztendőben, s formálja a táj arculatát, az épített környezetet és az itt lakók mentalitását. A továbbiakban e két kultúra eltérő vonásainak és szüntelen kölcsönhatásainak tükrében kíséreljük meg értelmezni a Balaton térségének hagyományait – elsősorban a címben jelzett három fogalom köré szervezve. A „tér” fogalma a balatoni kultúra egységének, illetve differenciáltságának megértésében segíthet, a „kép” fogalmán keresztül az emblematikussá vált tárgyakat, tájakat és helyszíneket tekintjük át, míg „eszmeként” azokat a képzeteket tárgyaljuk, amelyek a tájra és lakóira vonatkozó életprogramokat fogalmazznak meg. Ezek a többnyire kívülről a térségbe áramló eszmék – mint a „*magyar tenger*”, a „*balatoni alkotmány*” vagy a „*Balatontudomány*” – mind az őslakók, mind a nyaralónépeség kultúrájából merítenek ihletet, és alapjaiban érintik a térség legfontosabb kérdéseit: a nemzeti természeti kincs és a polgárosulás problémáját.

„Somogyba’... ott vannak sok szokások!”

„Balaton-mellék”, „Balaton-környék”, „Balaton-part”, „Balatonvidék” – bizonytalan körvonalú, jótékonyan körülhatárolatlan megnevezések jelzik a néprajztudomány dilemmáit abban a kérdésben, vajon meddig húzódik a Balaton partja, meddig alkotnak lakói valamiféle néprajzi egységet. Ellentétben egyes karakteresen elkülöníthető néprajzi csoportjainkkal, a Balaton „melléke” egyaránt jelentheti a part menti vízjoggal rendelkező birtokos falvak gyűrűjét, de „*az elemek kisugárzása*” kiterjedhet a Dunántúl egész középső részére: azaz a Tapolcától Ságvárig terjedő területre (vö.: Jankó 1902, Malonyay 1911, Domanovszky 1943, Vajkai 1964). Hasonlóan tisztázatlan a mai napig a „Balaton-felvidék” – egyébként irodalmi eredetű – fogalmának néprajzi tartalma is, amely a Balatontól északra eső területen nagyjából minden olyan községre kiterjeszhető, amely nem számít kifejezetten „bakonyinak”.⁴

A Balaton térbeli körülhatárolásában tapasztalható ellentmondások valójában tudománytörténeti gyökerűek. A 19. században virágzó táj- és népleíró irodalom művelőinek figyelmét nem kerülte el a Balaton térsége, e korai érdeklődés azonban kimerült bizonyos toposzok (szőlősgazdák vendégszeretete, nép szegénysége stb.) ismételésében, és feltűnő „népi” jellegzetességek (például színpompás viselet) hiányában nem terjedt ki a balatoni lakosság néprajzi csoportjának vagy csoportjainak kérdésére. Az első szaktudományos igényű néprajzi munka – Jankó János (1902) kitűnő monográfiája⁵ –, amely ezt megtehetette volna, megrendelésre született, mégpedig egy alapvetően földrajzi indíttatású sorozat részeként,⁶ amelynek szerkesztője Lóczy Lajos volt. Jankó tehát kényszerpályán volt a kutatás térbeli határainak kijelölésekor, hiszen

a munka alaptétele a Balaton mint természeti képződmény volt a maga megkérdőjelezhetetlen egységében. Így a Balaton „lakossága”, s e lakosság „néprajza” is – e földrajzi szemlélet örökségeként – egységesnek, azonos vizsgálati szempontok szerint, egy munka keretében kutathatóknak tételveződött föl. Bár maga Jankó már kutatása első hónapjaiban szembesült azzal, hogy „*Balaton víztükrében osztozó*” és azt kizárólagosan halászó községek e szempont szerinti meghatározása „*néprajzilag mennyire nem természetes, sőt erőszakos*”, a vizsgálatot egy második, sőt egy harmadik „*falugyűrével*” kiegészíteni már nem maradt sem ideje, sem pénze. E sajátos kényszerpálya kettős örökséget hagyott a 20. századi néprajztudományra.

Jankó alapos, pozitivistá indíttatású összehasonlító módszerrel vetette össze a Balaton-part népségének adatait, és tárgyi kultúrájának⁷ jellemzőit. Így jutott arra a következtetésre, hogy a térség mindössze két olyan specifikus kulturális elemet mondhat a magáénak, amely környezetétől megkülönbözteti, s ugyanakkor a part mentén mindenütt jellemző: mégpedig a *halászat*, illetve a *szőlőművelés és borászat*. Míg az előbbi „*ősfoglalkozás*” a maga sajátos balatoni eszközkészletével és módszereivel (*gyékényes eresztőháló*, egyes *varsa-* és *szigony*típusok, *jégi halászat* stb.), addig a szőlőművelés régi magyar szőlőfajokra (*szigeti*, *sárfehér*, *juhfa*) épülő „*tisztán magyar*” jellegével tűnik ki. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a zsákmányolásnak és gazdálkodásnak e területeit – melyek a monográfia legsikerültebb fejezetei – az amúgy jelenkutatást végző Jankó is már csak rekonstruálni, illetve változásaiban megragadni tudta. Az 1880-as évektől a Balaton halászatának ugyanis már mintegy kétharmad része nagybérleti rendszerben, megváltozott szerkezetben és eszközökkel (például tiszai bérhalászok bekapcsolódásával) folyt (vö.: Lukács 1951); és ugyanezen években rohamléptekkel terjedt a térségben a filoxeravész (szőlőgyökértetű fertőzés) is, amely döntő változást hozott mind a szőlőfajtákban mind a művelési módokban. Míg azonban a halászat néhány helyi sajátosságot leszámítva (például tihanyi *gardahalászat*) valóban egységesnek mondható a tó egész víztükrén, addig a szőlőművelés már jelentékeny különbségeket mutat az északi és a déli partszakaszon. A művelés (metszés, szüret, borkezelés stb.) azonossága ellenére különbség mutatkozik mindjárt természetfajtákban, hiszen míg a Kenesétől Keszthelyig terjedő szakasz a fehérborkultúra területére esik, addig a déli parton már a filoxéra pusztítása előtt jelentékeny vörösbortermő szőlőhegyeket találunk. A két partszakasz közötti különbséget – főként a tájhasználat terén – csak fokozza a filoxeravész. Míg a somogyi parton a kevés számú szőlőhegy egy része „*leköltözik*” a homokos partokra, ahol hatalmas ültetvényekben viszonylag hamar virágzó sillerbortermelés indul, addig a zalai és veszprémi partokon szigorúan a hegyoldalakon marad a szőlőkultúra, ha kissé lejjebb is húzódik, mint korábban. (A korábban egységes borvidéki besorolás helyett 1967-től már önálló borvidék is lett a dél-balatoni.)

A leglényegesebb különbség azonban a szőlőtermesztés gazdasági jelentőségében rejlett. Már pusztán a szőlőterületek nagysága, és a termés mennyisége is nagy eltérést (ó 1902:252) mutatott („*az északi part háromszoros nagyságú szőlőterületein ötszörös mennyiségű bor terem*”), ám ezen felül az északi parti szőlők átlag kétszeres, de községenkénti összehasonlításban akár tízszeres jövedelmezősége (Jankó 1902:253–255) olyan gazdaságföldrajzi különbségekre mutat rá, amelyek önmagukban is meggyőzően vetnék fel az egységes balatoni népi kultúra megkérdőjelezésének szükségességét. Ám

e kérdéskörben további adatokkal is bőségesen szolgálnak egyrészt maga Jankó János, másrészt az örökébe lépő 20. századi kutatók. Ezek az adatok meggyőzően bizonyítják, hogy a Balaton körüli lakosság – annak ellenére, hogy népe „tisztán magyar”, eredetére nézve pedig szinte teljes egészében „dunántúli” – nem alkot néprajzi egységet. A Jankó által vizsgált 50 településből 30 esett az északi partra, 20 a délre, mégpedig ez utóbbin „alföldi”, az előbbin pedig „dombvidéki jellegű” településképpel. A településszerkezeti és tájhasználati különbségeket erősítette, hogy a déli parton a latifundiumok, míg az északon a parasztbirtokok szerepe volt nagyobb a termelésben. A termelés – mint már a szőlőművelés kapcsán említettük – döntően eltért a művelési ágak arányában is: Somogyban alapvetően szántóföldi gabonatermesztésre, Veszprém megye enyingi járásában szántóföldi kukoricatermesztésre épült, míg Kenesétől Keszthelyig alapjai a szőlő- és gyümölcsstermesztésen nyugodtak. A szerkezetében nagyjából megegyező, de az építőanyagokban jelentősen különböző házakat mentalitásában is igen különböző népesség lakta: az északi part kőkerítéssel övezett kőházaiban átlag 5,9 fő (és a népbetegségeként terjedő egykézés miatt rohamosan fogyatkozó) lakossága a 19. században még jelentős számban református vallású, míg a déli és nyugati és keleti partok sövény- és sárfalú lakóépületeiben nagyobb számú (átlag 7,1 fő), döntően katolikus parasztpolgárság és cselédség élt. (A katolikus uradalmi cselédség a környező parasztfalvakétól is eltérő, gazdagabb és archaikusabb szokásanyagot őrzött meg, amely a Balaton-felvidéki puritán református közegben élők szemében még idegenszerűbben hathatott. Ez állhat vörösberényi adatközlőm kijelentésének hátterében: „Somogyba! Ott vannak sok szokások, nem nálunk”)

A különbségek felmutatásánál is jelentősebb hatású volt Jankónak a két part közötti társadalmi érintkezések teljes hiányáról tett kijelentése: „... a Balaton északi és déli partja között, Tihany vidékét a vele szemben fekvő Zamárdi vidékével együtt kivéve, a népesség áramlása, kicserélése csaknem semmi, a Balaton víztükre a népeket nem kötötte össze, hanem inkább szétválasztotta; a Balatonnak tehát a mellette élő népek kialakulásában egészen más szerep jutott, mint más hasonló vízfelületeknek, melyek a parti lakosság teljes összekeveredésének útjaul szolgáltak, s ennek oka kétségtelenül a népesség kizárólagosan szárazföldi természetében rejlik.” (ó 1902:138.) Szó szerint idéztük Jankó végkövetkeztetését, amely mint az északi és déli part különbségeinek magyarázata, megkerülhetetlen szöveghagyománya lett a későbbi kutatásoknak. A Balaton elválasztó szerepének kérdése ugyanis újra és újra fölvetődik. A partok közötti élénk kereskedelmi kapcsolatokra hivatkozva többen vitatják a Balaton elválasztó szerepét,⁸ míg más szerzők újabb és újabb adalékokat szolgáltatnak a házassági kapcsolatok teljes hiányára, amely a part menti települések társadalmi-kulturális identitását a „szárazföld” felé vagyis Veszprém, Somogy és Zala megyék egyéb kistérségei irányába terjedőnek valószínűsíti. Fontos állásfoglalás Kósa Lászlóé, aki a magyar parasztság polgárosulásának kérdéskörét táji-történeti megoszlásban tárgyalja. Bár mind a Balaton elválasztó mind összekötő szerepéről tanúskodó érveket mérlegre teszi, állásfoglalása, mely szerint a déli partot egységesen a Somogynak nevezett – és a 19. században kifejezetten elmaradottnak tartott – táj részének tekintve a *Dél-Dunántúl: Göcsejtől a Sárközig* fejezetben, míg az északi partot *A Bakony és a Kelet-Dunántúl* fejezetben tárgyalja, lényegében Jankó állítását igazolja (Kósa 1991:248–275). Egyes résztanulmányok további új szempontok felvetésével (például a somogyi part három

különböző nyelvjárási övezetbe sorolása vagy a sokat emlegetett somogyi „elmaradottság” történetileg változó mértéke, stb. [Knézy 1993]) lényegesen árnyalhatják az egyes néprajzi csoportokról alkotott képet. A sokat vitatott fő kérdést azonban végleg eldönteni látszik az úgynevezett kartográfiai módszer továbbfejlesztéseként kidolgozott korszerű eljárás: a Magyar Néprajzi Atlasz adatainak számítógépes klaszteranalízise. Ez a módszer nem speciális kulturális jelenségek meglétét vagy hiányát keresi, hanem „kulturális jelenségek együttes előfordulásának sajátos mintázatát” új regionális felosztások alapjává teszi. A népi kultúra valamennyi területéről rögzített kulturális jelenségeket (kb. 600 témakör) egyetlen időmetszetben (1900 körül) vizsgáló kutatás előzetes eredményei alapján megállapítható, hogy a Balaton kulturális határt képez, amely – az egységesen a dél-dunántúli régióhoz tartozó – déli part és a kissé tagoltabb északi part között húzódik. Az elemzés eredményeit figyelembe véve további kulturális határnak kell tekintenünk Zala és Veszprém megyék mai határát, amely a Nyugat-Dunántúlt választja el a az úgynevezett nyugati régió többi részétől. Az adatelemzés mind finomabb fokozatai azonban egy további *kis régiót* kijelölnek a térségben. Ez pedig nem más, mint a Balaton-felvidék Veszprém-környéki településeiből és három észak-kelet-somogyi faluból álló egység: az úgynevezett kelet-balatoni régió (Borsos 2003:31, 44–47, illetve 53).

A kelet-balatoni mikrorégió – amelynek jelentőségére elsőként e számítógépes elemzés mutatott rá – a közigazgatási beosztás és a városok társadalomszervező erejére hívja fel a figyelmet. Fokszabadi és Siófok a 18. század elejétől 1950-ig Veszprém vármegyéhez tartozott, s természetes kapcsolatok fűzték a megyeszékhelyhez, amelynek vásárait, hivatalait rendszeresen látogatta. Ugyanakkor a szárazföldi úton viszonylag egyszerűen megközelíthető Kajárral, Kenesével, de még Vörösberénnyel⁹ is házassági-rokonsági kapcsolatokat tartott fenn, amely a földrajzi adottságokon alapuló kulturális egységét tovább erősítette.

A 990 km² kiterjedésű balatoni táj domborzati-éghajlati heterogenitása – amely kulturális megosztottságával is jelentős egybeesést mutat! – olyan mértékű, hogy rendszerében a tájértékelés szempontjából egyetlen „homogenizáló természeti tényező jelent dominanciát, s ez maga a tó” (600 km²). A földrajztudomány e megállapítását természetesen nincs okunk megkérdőjelezni, ám a további következtetés – miszerint ez a dominancia az oka a sajátos hasznosítási módnak, „aminek alapján a szakirodalomban idegenforgalmi-üdülő körzetként önálló egységnek tekintik” a Balatont, lehetőséget adva az „önálló komplex földrajzi tájként” való tárgyalásra – több szempontból elgondolkodtató (–Szilárd 1975:440). Egyrészt utal az 1970-es évek Balaton-szemléletére, mi szerint a tó létének egyetlen értelme, hogy partjain nemzetgazdasági szempontból fontos idegenforgalom szerveződjön. Ezzel összefüggésben azonban azt is sugallja e következtetés, hogy az idegenforgalom megjelenése előtt semmiféle olyan vízi és parti tevékenységgel nem kell számolnunk a térségben, amely egységes „hasznosítás” képét mutatná.

Ez pedig Jankónak a balatoni nép „szárazföldi” jelleméről vallott meggyőződésével cseng egybe, amely a monográfia másik fontos tudományos öröksége volt. Ennek az örökségnek a szellemében vált tudományos toposszá a helyi lakosságnak a Balatonhoz fűződő közömbös viszonya, s épült be a közfelfogásba a víziszonyban szenvedő, úszni nem tudó, gőzhajóra nem szálló balatoni ember portréja. Ami a képnek ellentmon-

dott, például a halászat, amely a víz használatának tagadhatatlanul intenzív módja, hamar zárójelbe került,¹⁰ de a hal táplálkozásban betöltött szerepéről is kifejezetten negatív nyilatkozatokat olvashatunk a szakirodalomban.¹¹

A Jankó-mű sajátos kettős hatása – némileg sarkítva – tehát abban nyilvánult meg, hogy az egyes szerzők a „Balaton-mellék” egységben látásának igényét azzal az előfeltételezéssel kombinálták, hogy ebben a Balaton körüli tájban éppen a (városi műveltségtől amúgy is „fertőzött”) parti falvaknak nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítani, hiszen ezek sem hagyományaikban, sem a tó használatában nem különböznek a tótól 10 vagy akár 30 kilométer távolságban fekvő településektől. S miután a néprajztudomány a maga összefoglaló, nagyobb közönséghez eljutó műveiben mind a mai napig nem tett kísérletet e kép árnyalására, joggal élhet a tévhit, hogy a tó birtokbavétele valóban az idegenforgalomnak köszönhető, amely a maga törvényszerűségeinek megfelelően néhány évtized alatt „homogenizálta” a tó part menti sávját.

„... reggel kiment a tóra, kibökött néhány halat”¹²

Feltétlenül szükséges tehát a hagyományos balatoni életformát a tekintetben szemügyre venni, hogy az valójában mennyire élt, illetve nem élt a Közép-Európa legnagyobb tava adta természetes lehetőségekkel. A természetet a városi életforma aránytalanságainak enyhítésére használó nyaralónépesség „értelmezhetetlen” szokásaival (tóátúzás, céltalan vitorlázás) szemben a Balaton tradicionális használata valóban visszafogottnak tűnhet, ám ez nem a lakosság „szárazföldi” hajlamaira, hanem éppen a tó alapos ismeretére vezethető vissza. A balatoni ember ismerte a tavat, tisztában volt hullámzása természetével, nevet adott a szeleknek és a viharoknak. Az időjárásból, a víz színéből jósolt a szőlőtermés nagyságára, és egységében szemlélte a tó egész medencéjét: az őslakosság körében ma is élnek még az „alsó part” és a „főső (felső) part” megnevezések.

A halászat és a halfogyasztás jelentőségét támasztják alá a Balaton térségében gyűjtött ragadványnevek (*Csuka Feri*, *Ponty Jani*), falucsúfolók (*Keszegrágó*, *Küszrágó*, *Keszeges*), a *halászverbunk*¹³, a halászlegendák és halásznóták¹⁴, valamint a hallal kapcsolatos szólások és közmondások népszerűsége. Ez utóbbi folklórműfajból néhány kifejezetten balatoni eredetű szólást is ismerünk (*Küszön keszeget; Dürgölődik, mint kotlós keszeg a kúhöz; Úgy érzi magát, mint hal a szatyorban*), mint ahogyan a hal testrészeinek sajátos balatoni terminológiáját is tudta még rögzíteni Herman Ottó az 1870-es években.¹⁵

A Balaton hasznosítási formái között jelentőségében vetekedett a halászattal a *nádgazdálkodás*, melynek súlyáról sokat elárul, hogy begyűjtését *második aratásnak* is nevezték. Jó minőségű nádasok elsősorban a szélárnyékban fekvő, sáros-iszapos partvidékű *felső parton*, valamint a Kis-Balatonon található a mai napig is – jövedelmezősége ezeken a területeken meghaladta a szántókét és megközelítette a kertekét (ó 1902:300)!

A balatoni embernek a fürdőzéstől való beteges tartózkodásáról számos forrás emlékezik meg, gyakran ironikus hangvétellel. „*Itt nálunk csak a zsidó fürdik meg kácsa*” – összegzi például Eötvös Károly az 1875-ben tett balatoni utazása tapasztalatait

(ötös 1982:25). A speciális ruhatárat és berendezéseket igénylő, sport és egészségügyi célokat szolgáló fürdőzés ugyan valóban teljesen idegen volt a balatoni lakosságtól (s az is maradt nagyjából az 1940-es évekig), a tisztálkodást és kánikulai felfrissülést célzó fürdés azonban korántsem! A parthoz közel lakók nyári napokon rendszeresen megmártóztak a tóban, mint ahogyan ezt a mosóasszonyok és az itatni érkező pásztorok sem mulasztották el. Nyaranta legalább kétszer pedig, a nagyobb szénamunkákat és a *takarodást* követően, egész falvak kerekedtek föl (akár a tótól 15–20 kilométernyi távolságból is), hogy szekerstül, lovastul, ruhástul behajtsanak a tó vizébe, és megszabaduljanak a portól, törektől és az árpakalászok igen kellemetlen, viszketést okozó *kláhájáól*.

Példáinkkal azt szerettük volna jelezni, hogy a Balaton idegenforgalmi célú hasznosítása előtt is megtalálhatók voltak a tóparti sávban azok a tényezők, amelyek a helyi társadalom kulturális heterogenitása ellenére – pontosabban a mellett – „homogenizáló” erőként voltak jelen, és amelyeknek megléte közvetlenül a Balatonra mint természeti tényezőre vezethető vissza.

„...*Délről a Balatony tava minden szomszédságtól megfoszt*”¹⁶

Egyetlen tevékenység azonban valóban teljességgel hiányzott a Balaton hagyományos használatából, mégpedig a vízen való átkelés gyakorlata, amelyre már maga Jankó is visszavezette a házassági kapcsolatok teljes hiányát („*A menyasszonyt nem szeretik vízen-jégen hordozni*”). Jankónak a vízi közlekedés hiányáról tett megfigyeléseit azóta számtalan adat alátámasztotta, okait és következményeit azonban mégis érdemes alaposabban szemügyre venni. A jelentősebb folyóvizeinkre és tavainkra irányuló néprajzi vizsgálatok meggyőzően bizonyítják, hogy ezek évszázadokon keresztül összekötő szerepet töltek be a partjaikon élő lakosság kultúrájában, sem a kulturális javak folyamatos áramlásának, sem a vízen átnyúló birtoklásnak, sem az intenzív házassági kapcsolatoknak nem szabva gátat. A balatoni nép „szárazföldi” természetét tehát indokolatlan lenne egyszerűen jellemvonásként értékelni, hanem sokkal inkább a tó speciális éghajlatából, földrajzi adottságaiból következő ésszerű tartózkodásként. A hirtelen keletkező, kiszámíthatatlan hullámzással járó veszélyes viharok – amelyek az inga-tag, egy törzsből vájt *bödönhajókon* járó halászok katasztrófáiról szóló folklór-jellegű elbeszélésekben váltak tovább örökíthető tudássá – nem tették lehetővé a csónakkal való átkelés napi gyakorlattá válását. A biztonságosabb dereglyékkal ellátott rév-átke-lők (Tihany-Szántód, Boglár-Révfülöp, Fenépuszta) ugyanakkor elsősorban uradalmi érdekeket szolgáltak, még hozzá olyan erős érdekeket, hogy azokat a vármegyéknek többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült ellenőrzésük alá vonni. A Széchenyi álmaiban virágzó kereskedelmet szülő gőzhajózás megindulása sem hozott ebben áttörést. A Kisfaludy vízrebocsátása idején épült tíz balatoni kikötőből a századfordulóra csak három maradt épségben: karbantartásukra nem volt sem igény, sem akarat, hiszen e kikötőkben egy lélek sem szállt hajóra évtizedekig! (Jellemző, hogy a Siófok fejlesztésén munkálkodó vállalkozó éppen a gyakorta viharos, kiszámíthatatlan időjárásra építette nagyszabású terveit, azt remélve, hogy a vonattal érkező és Füredre igyekvő nyaralóközönség nem mindig fog tudni átjutni a túlpartra [vö.: Sági-Zákonyi 1989:315].)

Látnunk kell ugyanakkor, hogy – szintén a Balaton adottságaiból következően – adva volt a két part közötti kapcsolattartásnak egy olyan speciális módja, amely fölöslegessé tette, hogy a parti lakosság akár veszélyeknek tegye ki magát, akár pénzt költjön a révre. A telente legalább tíz napra, de néha hetekre tükörsimára befagyó tó jege – szánon, száncón, lovaskocsin, gyalog (*jégpatkóval*) vagy később *fakutyán* – kiváló közlekedési utat biztosított, azzal a további előnnyel, hogy a déli part több helyütt vizenyős részei, és a mindenütt elhanyagolt szárazföldi utak is egy csapásra járhatók lettek. Ezen az útvonalon kapcsolódtak be a gazdák időszakosan abba a – a nagyobb birtokosok és a Révfülöpon gabonaraktárat bérlő boglári kereskedők által egész évben űzött – kereskedelmi tevékenységbe, amely az eltérő ökológiai adottságokkal bíró tájak árucseréjét jelentette. A téli halászat és a jégvermek megtöltésére szervezett *jéguágás* alkalmával is gyakorolt jégen való járás szívósan fennálló közlekedési mód maradt a parti lakosság életvitelében. Évtizedekkel a vasúti közlekedés megindulása (1861, illetve 1909),¹⁷ majd a tó körüli első autópálya kiépülése után (1936) is rendszeresen közlekedtek még szekerek és szárok a befagyott tavon, szerveződtek rokonlátogatások az erre a célra kis szekrényrel is kibővített fakutyán, de arra is van példa, hogy iskolába vagy a munkahelyre a jégen kerékpározva¹⁸ jutottak el a parti lakosok.

Az árucseréje legfőbb termékei az északi parton a bor, a mandula és építőkö, a déli parton a gabona és a sertés, a mezőföldi részen pedig a kukorica volt. Emellett azonban számtalan más, kisebb jelentőségű áru is áramlott egyik partról a másikra a Csobánc aljában kitermelt *rózsaszín kályhafestő földtől* kezdve a Kis-Balaton térségének *tölgyna hordóin és dongafáin* keresztül a Somogyban kedvelt *vászolyi korsóig*. Úgy tűnik: e kapcsolatok ugyan sokrétűek, de a gazdasági érdekeken ritkán lépnek túl. A kőröshegyi pintérek például a 18. század elején habozás nélkül fölkerekedtek (tihanyi közvetítéssel), hogy a vázsonyi pintérektől szerezzenek artikulusokat (öthy 1988:100); a sümegei búcsú látogatásától (a dél-nyugat-balatoni falvak lakosságától eltérően) azonban már lemond a környék katolikusága, s helyette inkább az andocsi búcsút részesíti előnyben!

Az árucseréhez szükséges társadalmi kapcsolatokat ápolását megkönnyítette, hogy a malmokban szűkölködő, de gabonában bővelkedő somogyiak rendszeresen jártak át örletni a Tapolca környéki és a csopaki malmokba. Az áru mellett a munkaerő is viszonylag rendszeresen áramlott a két part között: a somogyi nagy uradalmak még az 1940-es években is fogadtak zalai aratókat, valamint keszthelyi, gyenesi és diási halászokat. Általában megállapítható, hogy míg a közlekedési viszonyok javulásától kezdve a vásároknak és a házaló-felvásárló kereskedelemnek¹⁹ lett nagyobb szerepe az áruk cseréjében, addig a 18–19. században ebben még az uradalmak és nagyobb birtokok jártak az élen, amelyek a tavon átnyúló birtokviszonyokra is szolgáltatottak példákat. Ezek közé tartoztak a saját révet fenntartó fonyódi Lengyel, Inkey, Pászthory családok, akiknek Szigligeten voltak birtokai; a Siófokon és Kilitiben birtokos veszprémi káptalan; a Boglár és Kiliti közötti uradalom tulajdonosa: a Tihanyi Apátság; vagy a keszthelyi Festeticsek, akiknek számtalan uradalma közül egyik a balatonkeresztúri volt. Túlpárti szőlőbirtok szerzésére értelemszerűen a déli parti köznemesség és nagybirtokosság²⁰ törekedett inkább, de ellenkező irányú folyamatra is van példa. A filoxéravész következtében nincstelenné vált egykori zalai szőlőbirtokosok kárpótlásként a balatonkeresztúri homoki nagy szőlőtelepen (ma Balatonmáriaifüldő) jutottak birtokokhoz.

E több pilléren nyugvó, változatos kapcsolatrendszer ismeretében értelmezve a Balaton „tereit”, földrajzi és kulturális szerepét, némileg árnyalnunk kell az eddig kialakított képet. A tó „elválaszt” ugyan, ahogyan azt már Jankó állította, ugyanakkor viszont össze is köt, a megfelelő csatornákon és az éppen szükséges mértékben. Lehetőséget ad az elválasztottságnak, de mindenekelőtt a földrajzi-ökológiai különbségeknek megfelelően más-más irányba fejlődő kistérségek eltérő adottságainak kiegyenlítésére, miközben a jelentős és tartós népességmozgásoknak a hagyományos paraszti kultúra fennállásának időszakában mindvégig gátat szab. Valódi kulturális határ tehát a Balaton – a határszerep minden ismérével, hátrányával és előnyével együtt.

„Most már tudom, hogy az urak miért nem kíváncsognak a mennyországba!”

A nyaralónépesség megjelenése a Balaton térségében más összefüggésekben és más hangsúlyokkal veti föl a kulturális határ kérdését. A már idézett gazdaságföldrajzi állásponttal – miszerint a térséget minden kétséget kizáróan homogenizálja az idegenforgalom – számos egyéb megfigyelés is egybecseng, amelyeknek lényege, hogy a Balaton mentén a polgárosulás „katalizátorai” fürdőegyesületek voltak (. Miklós 2004:53). Valóban: a korabeli sajtó híradásait vagy a fürdőkultúra fejlődéséről szóló összegzéseket olvasva egy népességszámában és intézményeiben rohamléptekkel gyarapodó, gyorsan urbanizálódó és egységes kormányzati akarral irányított Balaton-part képe rajzolódik ki. A kulturális határ-szerep felszámolásáról azonban ennek ellenére sem beszélhetünk: ez ugyanis fennáll egészen addig, amíg a hagyományos paraszti kultúra egyes elemei élnek. Sőt, ez a határ újra is termelődik a földrajzi környezethez alkalmazkodni kénytelen fürdőkultúra eltérő változataiban, például a horgászati módszerek különbségeiben vagy déli part sekély vizére és fövényére szervezett gyermekparadicsomok és az északi part zártkerti övezetében, présházak között megbúvó értelmiségi nyaralók igen eltérő életvilágaiban. Ennél azonban sokkal izgalmasabb az az új határ, amely a nyaralók megjelenésével egy-egy településen belül, sőt egyes lakótelkeken és épületeken belül jön létre, és amelynek mentén új identitások és életstratégiák keletkeznek szüntelen.

E folyamat egyik fontos fordulópontja a polgári, illetve arisztokrata életvitelre való rácsodálkozás, amelynek találó összefoglalása egy parti villában munkát vállaló tihanyi napszámos asszonytól származik: „Most már tudom, hogy az urak miért nem kíváncsognak a mennyországba!”²¹ A rácsodálkozás sok esetben mintakövetést eredményez, amely végső soron a tárgyi kultúra látványos átalakulásához vezet, ám mégsem ez a változások igazi tétje. A fő kérdés a határok két oldalán álló őslakosság és nyaralónépesség hagyományhoz való viszonyában rejlik, amely kijelöli szerepüket a polgárosulás folyamatában.

E folyamatban egyaránt jut szerep a néhány napot vagy hetet itt töltő üdülőközönségnek és a saját ingatlant építő nyaralóknak. Az előbbi csoport, amely a balatoni turizmus legelső, reformkori korszakától máig jelen van, és pusztán jelenlétével, de főként a megélhetés forrásainak bővítésével hat az őslakosság mentalitására. A nyara-

ló- és villatelepek építésével viszont olyan új (ideiglenesen állandó) népesség jelent meg a Balatonon, amely – bár eleinte csak nyárra tervezi kapcsolatát a térséggel – rövid időn belül ambiciózus „honfoglalóként” lép fel, átszabva a hagyományos térhasználatot és a formálisan vagy informálisan kialakult birtokviszonyokat. E honfoglalás fokozatai a víz birtokbavételétől, a templom, a temető használatán keresztül, a levegő kisajátításán át a Balaton új központjainak kijelöléséig terjednek, s a balatoni identitás részbeni átszabásában csúcspontnak ki. E folyamatra példaként hozhatjuk azt a gyakorlatot, mi szerint nem egy község immár valamely híresebb művész vagy politikus nyaralótulajdonosát teszi önképe egyik emblémájává.

E materiális és eszmei síkon egyaránt zajló térfoglalás egyes szintjeit vesszük sorra a továbbiakban, elsősorban a helyi lakosság szemszögéből.

A térfoglalás első látványos lépése a víz birtokbavétele volt. Mint a fentiekben rámutattunk, a tó használata nem volt idegen az őslakosságtól, az arisztokrácia egészség- és testeszményével, majd a szabadidő eltöltésének polgári gyakorlatával kapcsolatos új formák azonban igen. („*Azt még megértem, hogy az urak lejönnek és megfürdenek, de hogy ide jöjjenek lakni, csak azért, hogy fürdössenek...*”)²²

A víz birtokbavételének szimbolikus állomása volt a Balaton-átúszás, amelynek rituális szerepét jelzi, hogy két „első” alkalmát is számon tartjuk. 1836-ban a legenda testi erejéről ismert Wesselényi báró úszott át Füredről Tihanyba, majd (ismét „első ízben”) Szekrényessy Kálmán dzsidáskapitány tette meg úszva a Füred és Siófok közötti távolságot 1880-ban.²³ Ellentétben a Balaton-víz korai, közvetett – füredi fürdőház kádjaiban való – felhasználásával, a tavi fürdőzés későbbi formái egyre inkább hasonlítottak a helyi lakosság fürdőzési szokásaira, látványos elemekben azonban továbbra is különböztek attól. A nők és férfiak elkülönített fürdözése, a vízbe emelt mesterséges építmények, a *fürdőkabinok* használata, az *úszómesterek* működése, a speciális fürdőöltözetek olyan idegenszerű jelenségek voltak, amelyek lényegében a 2. világháború végéig távol tartották az úri strandoktól az őslakosság nagy részét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy maga a *strandolás* mint időtöltés ne terjedt volna rohamosan, főként a 19–20. század fordulóján született s az őket követő nemzedékek körében. A fürdőegyesületek által fenntartott, kiépített belépti díjas strandok helyett a Balaton part összes községében a helyi parasztság „strandként” kezdte használni az évszázadokon át állatfürösztó-helyként ismert homokos vagy köves partszakaszokat, ahol az állatokkal együtt egyébként már korábban is megmártóztak. A használatban bekövetkezett változást a helynevek módosulása is jelzi: Kenesén ma is él a *Disznólejári strand* helynév használata. Úszni ugyanakkor csak igen lassan, s csak kevesek tanultak meg. A víztől való félelem, a tó ellenséges természetéről élő hiedelmek („*a Balaton behúzza az embert*”) a többséget visszatartotta attól, hogy magától tanuljon meg úszni. Kivételt jelentett ez alól, ha az úszni tudáshoz komoly egzisztenciális érdek fűződött, például azokon a településeken, ahol a gőzhajó nem tudott kikötni, s így az utasokért csónakkal kellett bevezetni. Ezt a munkát ugyanis már az 1920-as években vízijártassági igazolvány megszerzéséhez kötötték a fürdőegyesületek. Van azonban példa arra is, hogy valamely szervezet jótékony céllal, programként vállalta magára a falusi gyerekek úszni tanítását. A Csopakon nyaralót fenntartó angolkisasszonyok például kifejezetten e célból ingyen beengedték külön strandjukra a gyerekeket.

Az egyes társadalmi rétegek elkülönülését szolgáló megosztott vízhasználat azon-

ban csak egy ideig bizonyult fenntartható kompromisszumos megoldásnak. Az idegenforgalmi igények növekedésével például a hagyományosan használt mosóhelyeknek egyre messzebb és messzebb kellett költözniük, míg végül az 1930-as években több helyen rendeletileg végleg be is tiltották a Balatonban való mosást. Zavaró tényezőként hatott a nyaralók nyugalma a strandok környéki állatfürosztás vagy kenderáztatás is. Fényes bizonyíték erre Almádi 1901-ben kiadott szórólapja, amelyen a déli partról már ismert, a parasztfalvak közelségéből adódó problémák ismeretében éppen az állattartás, a por, a kenderáztatás hiányát tüntetik fel a fürdőhely előnyeiként (Kósa 1999:47)! Más adatok is bizonyítják azonban, hogy „a községek idegen testnek tekintik és idegenkedéssel kezelik a területükhöz tartozó fürdőket”.²⁴ A 19. század végén az arácsi pásztor „csakazértis” pontosan oda hajtotta délben a marhákat, ahol „az urak fürödtek”, de előfordult, hogy azért kellett minden szezón végén lebontani és elszállítani a fürdőkabinokat, mert a falusi duhaj legények szüretkor vagy farsangkor megrongálták és fölgújtották őket.²⁵

Ugyanakkor a községekbe érkező vendégek is idegenkedéssel fogadták a falusi életforma sok elemét. Miközben elfogadták, sőt keresték a természet adta lehetőségeket (úszás, kirándulás, szőlőhegyi piknik), szenvedtek e természetközeli életforma szükségyszerű velejáróitól, mindenekelőtt az állattartás következményeitől. Az ellenséges megnyilvánulásról tanúskodó példák ellenére a községek általában igyekeztek pozitívan reagálni a nyaralók igényeire, és – különösen a szobakiadásban nagyobb hagyományokkal bíró helyeken – önkorlátozó intézkedéseket vezettek be. Kenesén például a nyári hónapokban szüneteltették az utcasöprést, viszont két „öntözőkocsit” állítottak munkába, a pásztoroknak pedig megtiltották a reggeli túlkölést! Siófokon viszont a szezón idejére egyszerűen megváltoztatták a csorda útvonalát, s így az a főutca helyett valamelyik mellékutcán jutott le a parti legelőre. A parasztfalvakban vagy azok közvetlen közelében létesült üdülőtelepek e jellegzetes problémáit az 1970-es évek közvégső állattartási rendeletei próbálták hosszú távon rendezni, de egészen csak a napjainkra lezajlott életformaváltás oldotta meg: végleg átengedve a falu tiszta és szagtalan levegőjét a nyaralóknak.

Az új balatoni népesség térfoglalásának következő – legkényesebb – színtere a föld. A Balaton körüli földterületek növelése az 1770-es évek óta küzdelem tárgya volt. A tó lecsapolásában legfőképpen érdekelt somogyi földbirtokosokkal szemben mindig is voltak ellenérdekeltek: a halászok, a *bozótokban* legeltető gazdák és a *felső part* vizeinek és nádasainak tulajdonosai. A Sió-csatorna birtoklásáért ádáz küzdelmet folytatott a 19. század közepén a két vármegye,²⁶ pedig akkor a tét még csupán a szántóföldi művelésre alkalmas területek növelése volt. Mai szemmel nézve nem kétséges, hogy a szántóföldi hasznosításnál jóval jövedelmezőbb tevékenység a Balaton-parti parcelálás, amely a mai napig tart, helyenként egészen bizarr helyzeteket teremtve.²⁷ Az első strandok és villatelepek építésekor ez a felismerés azonban még nem mindenütt született meg.

Bár a villatelepek szinte kivétel nélkül a mezőgazdasági szempontból értéktelenebb részekben, többnyire part menti legelőkön jöttek létre, a parcelálás mégis lassabban haladt, mint azt a Balaton szerelmesei szeretnék volna. Eleinte a nagybirtokosok is vonakodva váltak meg földjeiktől, s csak egy-egy merészebb birtokos vagy önzetlen polgár sikeres parcelálását látva vágtak bele maguk is villatelepek létesítésébe – ám a

kisbirtokos gazdák körében még szívósabb volt az ellenállás. Az első alsóörsi villatelep-létesítési terveket például a közbirtokosság ózdkodása húzta keresztül; Kenesén egy tehetősebb középparaszt gazda makacssága akadályozta meg az Almádiéhoz hasonló fürdőtelepi fejlődést; a kajári birtokosokat pedig csak a települést ért hatalmas háborús károk tudták rávenni, hogy megváljanak parti birtokaiktól. (Más kérdés, hogy az évtizedeken keresztül féltve őrzött földdarabok egy része végül a téeszésítés sorsára jutott.)

A néhány korai fürdőtelepi sikertörténetet leszámítva (Almádi, Siófok, Fonyód stb.), a Balaton-part beépítése a trianoni döntés után megváltozott földrajzi és ideológiai környezetben vált megállíthatatlanná. „Egyetlen megmaradt nemzeti kincsünk”, a „magyarság szent tava” partján egyre nagyobb számban bukkantak fel az adriai és tátrai fürdőhelyekről kiszorult arisztokrácia képviselői, akik – a balatoni nyaralásban már évtizedes gyakorlattal bíró tisztviselőréteggel és értelmiséggel szemben – már nem a falusi tisztaszobák bérbévételeivel kezdték az új környezettel való kapcsolatfelvételt! A rohamléptekkel terjeszkedő fürdőtelepek saját, független intézményrendszer és az anyaközségeiktől független identitás építésébe kezdtek: új helyneveket és községneveket alkottak, újabb és újabb legelőket törtek fel, és új templomokat építettek, amelyeket a helyi lakosság nem látogatott, legfeljebb a nyaralókkal való kapcsolattartás érdekében keresett fel.

A térfoglalás azonban nem csak a beépíthető földterületekre terjedt ki. Fokozatosan érvényesült például közvetlenül a vízparton: így a *sétányokon*, amelyeket az új divatot felkapó parasztfijúság azonban részben igyekezett visszafoglalni²⁸ vagy a *horgászhelyeken*, amelyekért különösen az elmúlt másfél évtizedben folyik ádáz küzdelem.²⁹

A tér végleges és visszavonhatatlan birtokbavételének jele, és egyben az időszakos tartózkodás ellenére nagyon erős – mert választott – balatoni identitás csálhatatlan bizonyítéka, hogy a nem állandó lakosok egyre gyakrabban választják temetkezőhelyül magát a tavat, saját kertjüket (hamvak szétszórása), az erdőt, a fürdőtelepi kápolna kolumbáriumát vagy a helyi temetőt, ahol hovatovább versenyfutás folyik a „jobb helyekért”, azaz a jó kilátással rendelkező parcellákért.³⁰

Figyelemreméltó jelenség, hogy miközben a fürdőélet hatására a Balaton-part több szempontból is egységes arculatot kezd fölvenni (ez a folyamat a szocializmus kori építkezések idején még jobban fölgyorsul), s a parti községek gondjai és érdekei is az egységesülés irányába hatnak, a földrajzi okokból mindig is központ nélküli térségnek egyre több virtuális központja keletkezik, amelyekben sorsáról tanácskoznak és jövőjéről döntenek. A legnagyobb múltú fürdőhelynek számító Füred és a nagytóke jelenlétének köszönhetően páratlan fejlődést mutató Siófok harca a „Balaton fővárosa” címért mintegy 140 évre tekint vissza, annak ellenére, hogy a helyi kérdésekkel foglalkozó intézmények 1945-ig kizárólag Budapesten székeltek. A Gellért-szállóban ülésezett például a „balatoni parlament”,³¹ a fővárosban volt a központja a Magyar Királyi Balatoni Intéző Bizottságnak (1928), de itt volt a székhelye a „Balaton-probléma” kezelésére létrehozott Balatoni Szövetségnek is, amely viszont hagyományosan Keszthelyt tartotta a Balaton fővárosának³². Annak ellenére, hogy hivatalból a községi bírák is tagjai voltak, egyes (főleg déli parti) fürdőegyesületek rendszeresen tartották üléseiket Budapesten (az Akarattyai Fürdőegyesület például irodáját is Budapesten, a Baross utcában működtette), de tartottak pesti vendéglőkben a Balatont népszerűsítő

„szemesi estélyeket” is. A főváros egy előkelő étterme a helyszíne a mai napig a „jobb embereket” képviselő Balatoni Horgászegyesület közgyűléseinek is.

A főváros mellett más „balatoni” központokkal is számolnunk kell, mindenek előtt a három vármegye székhelyével, amelynek döntéshozói több ízben megakadályozták az egységes kezelésű „Balaton vármegye” létrehozását. Veszprém és Kaposvár közvetlenül is érdekelt volt a nyaralótelepi élet irányításában: a telektulajdonosok állandó lakhelye alapján Almádit „Veszprém nyári kertjének” nevezték, míg Fonyód és környéke „Kaposvár külvárosa” (más forrásokban „virágoskertje”) volt. Amikor a balatoni gondok kezelésére első ízben neveztek ki miniszteri kormánybiztost (1920), a választ Zala megye főispánjára esett, a hitéleti gondok orvoslását célzó „balatoni pasztoráció” központja viszont a veszprémi püspöki palota volt. Almádin és Fonyódon kívül más települések is magukon viselték a nyaralókat kibocsátó nagyobb városok hatását: Káptalanfüredet „kis Győrnek”, Siófokot „kis Budapestnek” nevezték, Vonyarcvashegyet pedig „kis Szombathelynek”.

„A háromholdas parasztgazda lánya ne akarjon úgy járni, mint a bankigazgatóné”

Az átrendeződő terekben, a változó kulturális határok között az őslakosság és a nyaralóréteg sokrétű kapcsolatrendszerét épített ki, amely a kulturális javak áramlásának csatornájává vált. A kapcsolatok minősége és intenzitása térben és időben is változó volt: a más és más fejlődési utakat bejárt községekben eltérően alakulhatott. A szobakiadásban a 19. század végétől érdekelt községekben (például Kenese, Zamárdi, Lelle stb.) a visszajáró és fél nyarakat itt töltő családokkal szinte baráti viszonyt alakítottak ki a helyi gazdák, s ezek a kapcsolatok több generáción keresztül öröklődtek. Ezzel szemben az idegenfogalomba csak lazán kapcsolódó községekben, így például Paloznokon vagy Lovason – ahol a közbirtokosság végleg elutasította a vasúti megállóhely létesítését és a legelő parcellázását is³³ – szobakiadás nem volt, a szomszédos nyaralók ellátásába is csak lazán kapcsolódtak be a helyi gazdák, például a tejhordáson keresztül. (Megjegyzendő, hogy talán éppen a tejhordás volt a legkevésbé alkalmas személyes, esetleg bensőséges viszony kialakítására, hiszen a „nagyságáék olyankor még aludtak”).

A helyiek és az idegenek leginkább kiegyenlített kapcsolata a szobakiadás korai időszakában (1945-ig, helyenként az 1970-es évekig) volt jellemző. A szobát bérlő középpolgári réteg általában családotól érkezett (esetleg cselédlányt is hozott magával), és – ha meg volt elégedve – évekig, sőt évtizedekig ugyanoda tért vissza. Bár 1934-től erre kézikönyv³⁴ is próbálta oktatni a gazdákat, valójában a háziak által nyújtott sokoldalú szolgáltatásoknak nem feltétlenül szabtak tételesen árat: a szoba bérleti díjára megalkudtak, de a friss gyümölcs és zöldség, a tej és a vaj árát, a szőlőbeli búcsúvacsora költségeit, vagy a gyerekek strandra kísérésért járó ellenszolgáltatást soha nem követelték. A háziak szívélyes vendéglátása³⁵ gyakran túlzásokat is eredményezett, amit a nyaralók rendszerint viszonzni próbáltak: karácsonyi ajándékot küldtek, a szezon végén otthagyták edényeik, ruháik egy részét, meghívták a háziakat magukhoz

a fővárosba, esetleg munkát szereztek pesti családoknál a rokon lányoknak. A viszony kiegyenlítetttsége abból fakadt, hogy a házigazda a látszat ellenére nem volt kiszolgáltatva a nyaralóknak! Megfelelő minőségű bútorozott szobát kiadni eleve csak az a család tudott, amely kielégítő anyagi körülményekkel, földdel, szőlőbirtokkal és ehhez társuló parasztpolgári öntudattal bírt. Bár a házigazda tisztában volt az „urak” – sajátjánál magasabb – társadalmi rangjával, s meg is adta nekik a kellő tiszteletet, az adatközlők visszaemlékezéseiből egyértelműen kitűnik, hogy lényegileg egyenrangúnak tekintette magát velük! A házigazda a vendég megszerzéséért nem sokat tett: ha jött, kiürítette az első szobát, és átköltözött a hátsóba, ha pedig netalántán egy újabb család is befutott, akkor a nyári konyhába. Néhány példától eltekintve (hajópadlózás, ablakcsere)³⁶ általánosságban nem volt jellemző, hogy további haszon érdekében a család pénzt fektetett volna a lakás korszerűsítésébe. A szoba bérleti díja kiegészítő jövedelemforrás volt, de nem létszükséglet: a keneseiek például általában ebből fizették ki az évi adót, Győrökön viszont, aki tehette, gyermeke taníttatására fordította azt. Arra is van azonban példa, hogy kifejezetten csak a kapcsolatokkal járó előnyök miatt fogadtak nyaralóvendégeket.

Lazább, de szintén kevésbé kiszolgáltatott kapcsolatot jelentett a villák háztartásának ellátása. Az északi parton a jelentős gyümölcsstermesztésnek köszönhetően nagy hagyománya volt a piacozásnak: a felesleg Veszprémben, Füreden vagy Keszthelyen történő értékesítésének. A nyaralók ebben a rendszerben új felvevőpiacot jelentettek, amelyet a parasztok gyakran kihasználtak, de nem feltétlenül éltek vele. A Balatonba futó *sédek* (Keszthely környékén *gátak*) mentén mindenütt öntözött konyhakerteket műveltek a gazdák: az itt termelt paradicsom, cukorborsó és egyéb zöldség feleslege is a piacokra, s azon keresztül részben a nyaralókhoz jutott. Az Aszófő–Udvari–Örvényes körzetében magas szintre fejlesztett konyhakertészeteken („*melyek vetekedtek a Bolgárokéval*”)³⁷ és a Siófokon létesített 30 holdas zöldségkertészetten, illetve a Kiliti határában telepített gyümölcsösön kívül azonban sem az északi, sem a déli parton nem találunk példát arra, hogy akár parasztság, akár a nagybirtokok vállalkozó kedve találkozott volna a megváltozott igényekkel. (Jellemző, hogy a két nagyobb léptékű kezdeményezés nem a helyi gazdáktól indult, sőt: inkább az ő tanításukat szolgálta volna. A siófoki bolgárkertészetet a Balatoni Szövetség hozta létre 1908-ban, míg a kiliti gyümölcsöst a veszprémi káptalan telepítette.) A vidék a hagyományos agrártermelés útját járta,³⁸ amelyen sem a Kert-Balaton program, sem 1957–1958-as nagy balatoni rendezési terv nem változtatott, amelyből teljes egészében kimaradt a korábban tervezett agrárreform.

A tehetősebb gazdáknál mindenképpen mozgékonyabban reagált az üdülőövezetté válásban rejlő lehetőségekre az iparosság, a kereskedők, a birtokos parasztság legalsó rétege és természetesen a gyerekek. A legtöbb munkát a villaépítések adták, amelyeknek egy jelentős részénél a helyi pallérok a tervezés szakaszától kezdve közreműködtek. (Az ő közvetítésükkel terjedhetett a parasztházak *kódisállásain* a svájci fürdőépítészeti stílusból ismert áttört famintázat.) Megnőtt a szolgáltatóiparok keresettsége – a borbélyok, asztalosok, pékek a vasútállomáson osztogatott szórólapokon hirdették magukat. Jellemző adat, hogy a déli parton jóval az országos ütemet meghaladóan nőtt az iparosság aránya a 20. század első felében. Biztos napszám jellegű nyári bevételt biztosítottak évtizedeken keresztül a strand-, parti védmű- és kikötőépítések, a villák

kertjeinek gondozása, a vendégek fuvarozása a vasútállomásról. De ezeken kívül is a szegényebb rétegek minden lehetőséget igyekeztek megragadni – így lett a kajári iparos lányából strandpénztáros Akarattyán, az Akarattya-pusztai cselédből viszont parádés kocsis a kenesei székesfővárosi üdulőben. Az üzletek és a vendéglők száma értelemszerűen a nagyobb üdulőközpontokban nőtt ugrásszerűen (Almádi, Siófok, Füred), de a villatelepek közelében fekvő kisebb községek egy-két szatócsboltosa is bátran alapozhatta egzisztenciáját a nyaralókra. Igaz, ehhez merőben új szolgáltatásokat is kellett nyújtani: az alsóörsi boltos például – más lehetőség híján – egy babakocsival felszerelve járta a nyaralóházakat, hogy a rendelések alapján a Veszprémből gyakorlatosan beszerzett gyarmatárut kiszállítsa!

E kapcsolatoknak a helyi kultúrára gyakorolt hatásából négy elem tűnik meghatározónak. Megváltozott mindenekelőtt a helyi viselet, elsősorban a női, amely viharos gyorsasággal vette át a polgári divatnak megfelelő új, egybeszabott, szűkített ruhadarabokat. Ebben szerepe volt annak, hogy a „*naccságák*” is itt „felejtettek” a nyaralás végén egy-egy kopottas darabot (illetve csomagban is küldtek, elsősorban kinőtt gyermekholmit), de a kivetkezés folyamatának felgyorsulása összefügg a tanult falusi varrónők számának növekedésével is. Nem véletlenül figyelmezteti a már említett idegenforgalmi kiskaté a házigazdákat, hogy ne járassák lányaikat úgy, mint „*egy bankigazgatóné!*” Más kérdés, hogy a röpirat szerzője „*ízléses, magyaros*” öltözetben szerette volna látni a balatoni népet, miközben más téren (illemhely, bútorzat stb.) minduntalan polgárosultságának hiányát kérte számon...

A második terület, ahol a nyaralóélet hatása viszonylag erőteljesen érvényesült, a táplálkozás volt. Bár a helyi táplálkozáskultúra egyes hagyományos elemei (hal, káposzta, aszalékok) még sokáig tartották magukat, a vendéglőkben és a nagyobb szállodák, sőt villák konyháján munkát vállaló asszonyok több új ételt terjesztettek el sikerrel családjuk körében (például salátafélék, mártások és több húsfétel fogyasztása, halászlé). Csupán a példa bizarrsága miatt említem a fagyaltozás szokásának terjedését, amely persze nem kifejezetten mint „táplálék”, hanem mint új társas szórakozási forma jelent meg, a mozival, a már említett parti „*korzózással*” és a „*strandolással*” együtt. Ez utóbbi alatt annak sajátos paraszti formáját kell értenünk, vagyis a vasárnap délután a már említett állatfürösztő helyeken való csoportos fürdözést, amelyen idősebbek és fiatalabbak, nők és férfiak (akár az egész falu)³⁹ egyaránt részt vettek. A fürdőruha használata csak az 1930-as években kezd terjedni, például üdulőkben szolgáló szobaasszonyok közvetítésével, akik levették a szabásmintát, és maguk varrták meg a fürdőruhákat *fekete klottból*. Az idősebb nemzedékek azonban ekkor sem tértek át a fürdőruha használatára: a férfiak még az 1950-es években is sok helyütt ágyékuk alatt áthúzott és hátul megkötött kékfestő kötényben, míg az asszonyok vászon alsóneműben vagy teljesen felöltözve fürödtek.

A művelődési, szórakozási szokások változásának módjára hozhatnak jó példát a szezonban Siófokra áramló budapesti iparossegédek (például hentesek, fodrászok) által bevezetett újítások, amelyeket a helyi iparoskörön keresztül terjesztettek el (például új kártyajátékok, táncok, kugli stb.). Szepezden viszont a pesti úri családok cselédnői népszerűsítették az aktuális fővárosi újdonságokat. Különlegességként említjük a füredi színház példa nélküli hatását, amely talán a színészek és az őket a szőlejükben megvendéglő gazdák kapcsolatának is köszönhető. „*A füredi nép – úgy-*

szolván – ingyen járt színházba. Eljöttek volna pénzért is, de már az előző évben ingyen bocsátották be őket, hát hozzá voltak szokva. Ismertek ezek minden darabot... Ilyen művelt, litterátus magyar parasztokat én még sohasem láttam.” – írja naplójában az 1862-es nyári évad tapasztalatairól egy Füredre szerződő színész (émeth 2005:4).

Számottevőek azok a hatások is, amelyeket a fürdőhelyi életforma szabadossága gyakorolt a helyi lakosság valláserkölcseire. A vasárnap szentségének lábbal tiprása, a „ledér és erkölcstelen életforma”, „a pénzimádat”, a „materialista és bohém lelkület” vádjai a 19. század közepétől napjainkig visszatérő fordulatai az egyházlátogatási jegyzőkönyveknek és a hitéleti jelentéseknek. A síófoki lelkész egyenesen Bábelnek nevezte a nyaralóhelyet az 1980-as években!⁴⁰ Az istentisztelet ideje alatti kocsmázások, a vasárnapi fürdőhelyi piacozás, a pillanatra sem szünetelő építkezések és a fent említett új szórakozási formák a hitélet gyengüléséhez vezettek. Nem kedvezett a tópart valóságos életének az állandó nyári paphiány sem, amelyet a több ezer nyaralóvendég jelenlétén kívül az 1920-as évektől a levente- és cserkésztáborok lakóinak szükségletei is fokoztak. A megváltozott helyzetben a lehetőséget és a feladatot egyedül a katolikus egyház, pontosabban Rott Nándor püspök ismerte fel, aki két „balatoni pasztorációs biztosa” (a füredi és a lellei plébános) segítségével mindent megtett a katolikus egyház balatoni terjeszkedése és a nyaraló testvérek lelki gondozása érdekében.⁴¹

A polgári életforma egyes jellemzőinek látványos terjedése ellenére is nehéz válaszolni arra a kérdésre, vajon tényleg a polgárosulás katalizátora volt-e a fürdőélet a térségben. Egyrészt azért, mert a kultúra egy fontos területe, a lakáskultúra például jórészt kimaradt ebből a folyamatból. A hagyományos paraszti bútorzat lecserélésében kisebb fordulatot jelentett a háború utáni „cserevilág”, amikor a nyaralóépületek berendezéséből élelmiszerért lehetett egy-egy jobb darabhoz (mosdóállványhoz vagy konyhaszekrényhez) hozzájutni. Ám az épületállomány még lassabban, nagyjából az 1960-as évek felé kezdett csak felzárkózni arra a szintre, amelyet például az öltözőkődési szokásokban és a frizurában már mintegy harminc évvel azelőtt elért a Balaton-parti lakosság. Addig azonban a házak nagy része nádtetős maradt, nem volt ritka még a füstökonyhás épület sem, és többnyire csak a módosabb református gazdák házainak tisztaszobája volt lepadlózva. (De tegyük hozzá, hogy a falubelinel is archaikusabb építészeti formák és használati tárgyak őrződtek meg a balatoni gazda második otthonában: a szőlőhegyi préházban.)

Másrészt viszonylagossá teszi a Balaton-parti polgárosultság mértékét a somogyi nagybirtokok pusztáin élő majorsági cselédség, akiknek a fürdőélet hatásaitól jobban elzárt életformáját tovább konzerválta, hogy az intézők többnyire mindent megtettek a polgári hatások terjedése ellen. E réteg egyes képviselőinek „polgárosulása” igen hirtelen és mesterséges körülmények között ment azután végbe az államszocializmus éveiben, amelynek sajátos fürdőtelepi karriertörténeteit érdemes lenne alaposabban is megismerni.

Ugyanakkor, ha a polgárosulás bonyolult folyamatát nemcsak a külsőségek alapján ítéljük meg, hanem a tulajdonosi tudat megszilárdulásán alapuló „kisáruteremlői tudat és mentalitás” jelentette értékrend-módosulás és az intenzív gazdálkodás ismérvein keresztül is szemügyre vesszük, megint csak elbizonytalanodunk (vö.: Kósa 1991). A parcellázásoktól való ódzkodás, de főként a kertkultúra továbbfejlesztésében rejlő lehetőségek elszalasztása, az agrárágazat megtorpanása igen jó példái a Balaton környé-

ki lakosság konzervativizmusának és a vállalkozó kedv teljes hiányának. Még a Balaton-mellék lefejlettebbnek tekinthető mezőgazdasága (Siófok környéke) is megtorpant a fejlődésben éppen a fürdő kultúra kiépülésének éveiben, és nem indult el az intenzív gazdálkodásnak azon az útján, amely például a Kapos-menti parasztság fellendüléséhez vezetett. Nem csupán a termelés intenzitásának növelése maradt el azonban. Az 1930-as évek jellegzetes balatoni figurái, a „fürdős kisvállalkozók” között sem találunk helyi lakosokat: mind a nagyobb beruházások, mind a kisebb vállalkozások máshonnan érkezett tőkével és máshol megfogalmazott célokkal indulnak. Az újabb és újabb létesítmények alapításában és üzemeltetésében döntő szerepet játszottak a fürdőegyesületek, amelyek (a rendszerváltás után újjáalakult utódegyesületek többségével szemben) döntési jogkörrel és saját költségvetéssel is rendelkeztek. A helyi nyaraló-elitnek ezek a speciálisan balatoni⁴² önszerveződési formái laza kapcsolatban álltak a községek vezetőségével, és kisebb-nagyobb nézetletéréseket leszámítva általában konfliktusmentesen működtek együtt. Ugyanakkor, mint láttuk, főként a háttérközségekhez csak lazán kapcsolódó telepeken a lényeges döntésekből általában kihagyták a helyi lakosokat, üléseiket Kaposváron vagy Budapesten tartva. A fürdőegyesületek legelső célkitűzései mindenütt a part szépítésére, védművek és strandok építésére irányultak, később pedig működésük egyre inkább a városiasodás (járdaépítés, csatornázás, villany, víz, illemhely) szorgalmazásában merült ki. Ezzel szemben – miközben a partvédelemben rendszeresen a helyi Legeltetési Bizottságok segítségére szorultak – egyetlenegy példánk van arra, hogy egy fürdőegyesület a hagyományos falusi életforma felé tett volna engedményeket: Boglárán fordult elő, hogy fürdőegyesület közreműködésével új marhalejárót alakítottak ki a parton!⁴³ A fürdőegyesületi tagok aktivitása és áldozatkészsége valóban jelentős, máig ható infrastrukturális átalakulást hozott a Balaton-part életébe. A parti települések néhány évtized alatt több szempontból is az átlagos dunántúli szint felett álltak: Siófokon nyílt például Veszprém megye első községi könyvtára, itt adták át 1943-ban az ország legjobban felszerelt postahivatalát és Füreden helyezték üzembe az ország első cross-bar állomását! Fontos tudni azonban, hogy a fejlesztések csak annyiban érintették a régi községmagokat, amennyire és ahol a fürdőélet kényelme szempontjából feltétlenül muszáj volt. A „Balaton villamosítása” program például a Balatoni Szövetség egyik legsikeresebbnek tartott vállalkozása volt, ám az eredmény a helyi lakosság szempontjából igencsak felemás: míg Balatonújhelyen a háztartások 94,2 százalékában valóban lett villany 1939-re, addig a szomszédos Kilitiben ez a szám mindössze 15,9 százalék!

A polgárosulást és urbanizálódást célzó beruházások nagy része meglehetősen, egyike-másika pedig különösen (teniszpálya, lóhajtotta öntözőberendezés, kaszinó) idegen test volt a falu életében, és semmilyen szerves kapcsolatban nem állt a korábbi életformával. Bár van példánk arra, hogy egy felsőörsi szőlősgazda az 1930-as években prэшháza mellett tekepályát létesített a nyaralók kedvéért, általában mégis inkább úgy tűnik: a hirtelen keletkező kulturális határok inkább az idegenkedést erősítették, mintsem lényegi mintakövetésre és vállalkozó kedvre sarkalltak volna. További kellő adat hiányában csak megkockáztatni tudjuk a feltevést: a túl gyors és túlságosan mélyreható változás eredményezte, hogy bár a helyi őslakosság a maga módján bekapcsolódott a fürdőéletbe, igazi haszonélvezője azonban egészen az 1970-80-as évekig nem lett. Nagy kérdés, hogy vajon milyen irányt vett volna ez a folyamat, ha nagyjából a

fürdőélet kibontakozásával egy időben nem éri további két jelentős sokkhatás a térséget. A halászat igen korai bérleti rendszerbe vétele és a filoxéravész megingatta a térségben a hagyományos életforma alappilléreit, és elbizonytalanította a gazdákat. Új módszereket és új életformákat kellett megtanulniuk, amelyeknek létjogosultsága nem a hagyományos életforma belső logikájából következett. Ugyanígy kívülről érkeztek a „*balatoni nép szorgalmára építő*”⁴⁴ „világmegváltó” fürdőélet-fejlesztési és turizmusserkentő elgondolások is, amelyek a fürdőegyesületek irányító gondoskodását erősítve – még a pártállami tanácsrendszer előtt – leszoktatták a helyi társadalmakat az önálló igazgatás gyakorlatáról és a döntéshozás felelősségének vállalásáról.

„Ott, ahol a nyaralók már lestrandoltak minden tradíciót”

A kulturális javak áramlásának másik irányát, vagyis a balatoni nyaraló- és turistatömegnek a helyi hagyományhoz való viszonyát vizsgálva valójában arra kell rákérdeznünk, hogy melyek azok a körülmények és eszmék, amelyek a tájhoz – mint választott otthonhoz – önként kötődő egyének és csoportok balatoni identitását meghatározták.

A Balatont az elmúlt kétszáz évben több ízben is „felfedezték”, leszögezhetjük azonban, hogy „népének” és e nép kultúrájának felfedezése és közkinccsé tétele mindannyiszor elmaradt, s ezzel – Jankó babérjain üldögélve – maga a néprajztudomány is adós maradt.⁴⁵

A Balaton első felfedezésében (amely lényegében Füred felfedezését jelentette) a romantikus tájesszmény, a felvilágosodás népszemlélete és a reformkori hazafias elszántság találkozott. Füred a „legmagyarabb” hely volt a 19. században, ahol minden hazafinak kötelező volt megjelenni, és az ivókúrák, politikai viták mellett teljesíteni a már akkor kötelező programpontot: a tihanyi kirándulást. A Füredről nyíló panoráma és e tihanyi kirándulások következtében az első képek egyike, amely a Balatonról rögzült és népszerű lett, a Füredi-öböl képe volt, háttérben az apátság tornyaival, előtérben egy vitorlášhajóval. A Szerelmey-féle Balaton-albumban megjelentetett metszet hatalmas karriert futott be. Rákerült például a herendi porcelángyár „Balaton” kávékészletére; de ugyanezt a képet láthattuk viszont számtalan más szerepben az elmúlt 150 év során, és ugyanennek az „ösképnek” a teljesen inflálódott változata ma is a „matricás” emléktárgyak kedvelt motívuma. Ez a kép a tájat ábrázolja, emberek nélkül. Ám ez nem azt jelenti, hogy e korai felfedező ne venné észre a „népet”, hanem azt, hogy a tájat sokkal többre becsüli lakójánál. „*A legszebb, legvirítóbb tájakon nagy részint butaság és henyesség tanyáznak, s a végtelen pusztákon egy-két szürke lak csúfolni látszik inkább, mint ékesíteni a falut*” – írja Vörösmarty a maga tihanyi kirándulása (1838) tapasztalatait összegezve (ézi Vörös 1965:116). Ez a kritikus hangvétel nagyjából a 19–20. század fordulójáig többször is visszaköszönt a térségbe látogatók véleményében, amelynek jellegzetes fordulatai a finom borok elpocsékolásáról, az utak és lakóházak rettenetes állapotáról, illetve „*szennyos, rongyos, tudatlan és durva*” népről tudósítanak.⁴⁶

Vörösmarty tihanyi kirándulása azonban másra is rámutat, mégpedig a hagyomány kiárusításának legkorábbi balatoni példájára. A gyerekek a templom előtt a tóból összeszedegedett kagylókat és csigákat árultak, majd készségesen a Visszhang-dombhoz

kísérték az utasokat, és ott az apát vezényletére kiáltottak. Megint egy „óskép”, amely számtalan formában visszatér majd: a „visszhangot” a 20. században már egy-egy idős férfi üzemeltette, szócsóvel; a kecskeköröm fogytával pedig a gyerekek levendulát kezdtek árusítani, és megtanulták a „regét” is, több változatban. Először a Garay-féle mesét „árusítják”, majd haladva a korrallal a Lipták-regét is. Mindkettő a nem folklór-eredetű, tanított hagyomány kitűnő példája, amely mögött a füredi fürdőkultúra fejlesztésében anyagilag érdekelt apátság közreműködését sejthetjük.

A Balaton második felfedezése a déli vasút megépítésével (1861) kezdődik, és a korábban Füredet látogató dunántúli fő- és középnemesség, német és zsidó kereskedők, valamint értelmiség mellett főként a városi középpolgárság soraiból toborozza a Balaton szerelmeseit. Ők rakják le az új balatoni hagyomány alapjait, amely a szabadidő eltöltésének polgári programján, a sportoláson és a pihenésen alapszik. Az új hagyomány alapítói a későbbi nyaralótársadalomban az „ősfürdőző”, „ősvillatulajdonos” státuszt követelik magukénak: ők az arculatváltásban újjászülető Balaton új őslakosai. Ebben a hőskorszakban válik jellemző tóparti eseménnyé a horgászat, amelynek a közhiedelemmel ellentétben megvoltak a „népi” előzményei is, bár tény, hogy a korábbi zsákmányszerző funkcióról ekkor tevődik át a hangsúly a kikapcsolódásra. A sporthorgászat ugyan külföldi mintákat követ, mégis sokban épített és épít ma is halakkal és halászóhelyekkel kapcsolatos helyi tudásra. Ugyanez a „helyi tudás” azonban gyakorta neveltségessé válik a művelt nyaralóközönség szemében. Újsághírben figurázzák ki például a balatoni halászatot, *„akik nem eszik meg az angolnát, mert azt hiszik, hogy a kígyónak és a halnak a törvénytelen gyermeke”*.⁴⁷

A villatelepek és szállodák a századfordulón már épülőben voltak, ám a szobakiadás fentebb vázolt családias formája még jó ideig természetes és spontán módon szervezte az őslakók és az idegenek kapcsolatát. E kapcsolatokon keresztül vált például ismertté és keresetté az egyik jellegzetes balatoni halétel: a prэшáznál venyigeparázon sütött paprikás-lisztos garda. Ugyanakkor a keresett „helyi specifikumok” hamisítására is van már példa: a századfordulón egy siófoki vendéglőben „balatoni fogasként” orosz süllőt szolgáltak föl. Az 1880-as évektől szerveződő fürdőegyesületek több helyütt programjukba vették helyi múzeumok létesítését, ez azonban sehol sem valósult meg. Egyedül Siófokon sikerült később látogatható helyen bemutatni Lukács Károly halászati gyűjteményét, amelynek nagy sikere volt a fürdővendégek körében⁴⁸. A helyi történeti hagyománnyal való kapcsolatteremtés valós igényét jelezte az alsó-bélatelepi cölöpház-ásatás népszerűsége: a feltárás a *„nyaralóközönség százainak hatalmas érdeklődése”* mellett zajlott, sőt tekintélyes polgárok még fizettek is azért, hogy egy-egy kutatóárkot maguk jelölhessenek ki (Magyar 1985:16–17). Kellően izgalmas helyi hagyomány hiányában azonban az élelmes fürdővállalkozók már ekkor bátran teremtenek máshonnan ellesett látványosságokat: ilyen volt például a siófoki „ős Budavár” fesztivál (1897), amelyben – majom jelmezbe öltözve – a siófoki parasztleányok is felvonultak (Fazekasné–Krasznainé 1998:24).

Bár a fürdőkultúra korszakolásának irodalmában nem tekintik önálló szakasznak, a Balaton-ideológiák sorában mindenképpen önálló, sőt kiemelt helyet követel magának az 1920-1944 közötti időszak. Mint már utaltunk rá, az 1860-as évektől kezdődő folyamat – a balatoni terek birtokbavétele – ebben az időszakban is töretlenül folytatódik, sőt igazán erőteljessé Trianon után válik. A tömegessé váló balatoni telekvásárlá-

sokban új társadalmi igények öltenek testet: az arisztokrácia, a hazai felső tízezer által eleinte kényszerűségből, később „hazafiasságból” látogatott tóparton minden valami helyett áll. A tó az Adriát, Akarattya erdei sétánya a tengerpartot, Siófok Abbáziát, az utcanevek az elszakított országrészek városait (Siófok) vagy a megtépzott nemzeti öntudatot (Akarattya), a kilátó a nemzet új reménységét (Alsóörs) képviseli, a szőlőbeli hangulatos „pásztortüzeket” pedig a tó körül villódzó reménytűzek váltják fel. Bár a „magyar tenger” kifejezés – amely kerekeken guruló fürdőház, cserkészcsapat, hetilap és vendéglő nevében egyaránt visszaköszön – jóval korábbi eredetű, igazi értelmét mégis ebben a korszakban nyeri el. Az egyre jobban kiépülő Balaton „a magyar szent koronának legnagyobb kincse” lesz, amelyben „a magyar lélek tükröződik”, és amellyel a „a magas kormány ajándékozta meg a nemzetet” – hirdetik a korabeli sajtóból származó jellegzetes fordulatok. Az élet minden területét átható nemzetfilozófia, melyben a magyarság eszménye a kereszténység és a népiség gondolatával párosul, átértelmezi a balatoni nyaralóközönség hagyományhoz való viszonyát is. Felértékelődik minden, ami „népi” és „népies”, függetlenül attól, hogy a helyi tradícióban gyökeres-e. A korábban kedvelt svájci és olaszországi „fürdőstílust” az építészetben a „magyaros” stílus váltja fel. Ebben a stílusban épülnek új vasútállomások, készül el az új siófoki községháza, valamint az új füredi posta (melynek alkalmazottai a jobb összhang érdekében dirndliben szolgálgák ki az ügyfeleket) és a több mint harminc új fürdőtelepi kápolna többsége is, amelyeket szinte kizárólag magyar szentek védelmébe ajánlanak. Ez utóbbiaknál a helyi tornácós parasztházak építészeti elemei éppúgy megjelennek (Káptalanfüred), mint az erdélyi fatemplomok stílusa (Almádi). A villák berendezésében is érezteti hatását a népies irányzat: a balatoni sajtóban népszerűsítik a magyar stílt, amelynek legalább „egy sarok” erejéig illik képviselve lennie. Az egy saroknyi bútorzat (például kalotaszegi stílusban festett népies tálalószekrény) valóban sok villában helyet kap. A telektulajdonosok egy része azonban ennél buzgóbban azonosul a korszellemmel, és valóságos néprajzi gyűjteményeket hoz létre, amelyek a magyar nyelvterület egészéről származó hímzéstöredékeket, kerámiát és bútort tartalmaznak, köztük elvétve helyi termékeket is.⁴⁹ A giccs-emléktárgyak elleni küzdelem jegyében 1937-ben Tihanyban a BIB megnyitja a Népművészeti Házat, ahol pásztorfaragásokat, balatonendrédi csipkét, buzsáki hímzést, göcseji szőtttest és sümegi tányérokat árusítanak. Ezt a kínálatot érdemes lenne részletesebben is elemezni, ám itt csupán röviden utalnék arra, hogy a földrajzi szempontból problematikus sümegi és göcseji kínálat mellett a buzsáki és endrédi tárgyak helyi népművészeti jellege is cáfolható. A horvátok lakta Buzsákon Széchenyi grófnő teremtette meg a hímzőipart 1902-ben, az endrédi csipke „feltalálása” viszont a helyi református lelkész nevéhez köthető, és 1908-tól készül (Varga 2001:280–285). Nagy fájdalom volt a Balatoni Szövetségnek, hogy e két utóbbihoz hasonló háziipart másutt a Balaton-parton nem tudott meghonosítani.⁵⁰ A hiteles és teremtett vagy importált hagyomány e kavalkádjában élnek virágkorukat azok a népies balatoni műdalok, amelyek egy korábbi (1895-ös) országos dalpályázat eredményeként születtek.⁵¹ Ismeretlenségben maradnak viszont a helyi népdalok, amelyek ekkor még jelentős számban éltek a helyi parasztság és a halászok „ajkán”, de legalábbis az emlékezetében. (Felgyűjtésükre majd csak az 1950-es évek elején került sor, bár kezdeményezője már alig-alig bízott a sikerben [Nyék 1982]:

„lehet, hogy hiába kapirgáltak ott, ahol a nyaralók már úgyszólván lestrandoltak minden tradíciót”.)

Miközben „a nép” termékei iránt fokozódik az érdeklődés,⁵² az egyes nyaralóhelyek, az ősi balatoni községek múltja, hagyományai valójában nem keltik fel a figyelmet. A helyek szellemét, hírét az szabja meg, hogy mely társadalmi réteg látogatja őket, s ott milyen fürdőintézmények működnek. Siófok például a fővárosi zsidó polgárság és értelmiség „mondain életének” fellegvára, Földvár az arisztokrácia üdülőközpontja, Almádi a fesztelenségéről („nem kell naponta háromszor átöltözni”), Kenese a székesfővárosi üdülőről híres, amely az üdülőépítés példaképe, Bélatelep pedig mintaszerű villatelepéről. Az egyes fürdőegyesületek és fürdőbérlok látszólag vetekednek a vendégekért, és abban is egyetértenek, hogy a „szegényebb rétegek nyaralási igényeitől” sem kell megijedni, ám őket mégis inkább a Velencei-tavon látnák szívesen.⁵³ A Balaton-part társadalmi rétegek szerinti fölosztásának kérdése a zsidótörvények életbe léptetésével válik igazán élessé. Az antiszemitizmus megnyilvánulásaival már a reformkorban és a későbbi évtizedekben is találkozunk a Balatonon,⁵⁴ a „zsidófürdő” kifejezés azonban pejoratív értelemben csak 1938-ban kap polgárjogot. (A „Zsidófok” név korábban korántsem nem bántó éllel volt használatban, sőt az sem lenne meglepő, ha kiderülne, hogy maguk a Siófokot látogató bohém művészek és újságírók találták volna ki.) A fokozódó antiszemita hangulatban békülékeny felhívásnak szánta vezércikkét a Balaton-kultusz egyik legismertebb képviselője, Iklódy-Szabó János, ám azok minden kétséget kizáróan felfedik, ki tulajdonának gondolta a „magyar tengert” a keresztény középosztály: „keresztény elemeknek sem áll érdekében, hogy elriassza a hazai zsidóságot a Balaton partjáról, akik az ott nyaralóknak igen jelentékeny részét alkotják. Már Eötvös Károly megkülönböztetést tesz a nyaralók társadalmi és fajbéli származása tekintetében, mondván: Siófok zsidófürdő, Földvár főrendi fürdő, Badacsony nemesi fürdő... Máig vannak jellegzetes zsidófürdők, és vannak olyanok, ahol a keresztény társadalom nyaral túlnyomórésztben... A zsidók nyaraljanak a Balatonon ott, ahol eddig is nyaraltak és ahol őket, mint a múltban, remélhetőleg a jövőben is szívesen látják...”⁵⁵

A társadalmi és faji alapon generált feszültségeket a szocializmus időszakának Balaton-konceptiója igyekezett levezetni, de legalábbis elfedni. A „szociális” és „népegészségügyi”, később népgazdasági céloknak megfelelően átfogalmazott tóparton ezekben az évtizedekben teljesedett ki a hagyomány és a hagyományhoz való viszony válsága. A „balatoni kultúra és hagyomány tanítására” alapított „Balatoni Táj” népfőiskolát (1946–1949, Siófok) néhány sikeres év után feloszlatták (ákonyi 1989:579 és Fazekasné–Krasznainé 1998:94). Bár e korszak fontos lépése volt néhány szabadtéri múzeum szakszerű kiépítése, a programszervezésben és az emléktárgykínálatban mégis a folklorizmus sematikus jegyei uralkodtak – nem előzmény nélkül. A hely(ek) szelleme továbbra sem vált uralkodóvá az idegenforgalmi propagandában: a színvonalas Panoráma útikönyvsorozat például Balatonföldvárt kiáltja ki „a legbalatonibb üdülőhelynek”, amelyet a beutalt dolgozó nép teljesen a magáénak érezhetett (azaz itt az összes villaépületet államosították), míg másutt a „társadalmi rétegződés bizonyos korlátokat teremt” (Pethő 1958:17).

A hagyománykeresés és hagyományteremtés új korszaka a rendszerváltással indult. Fontos eleme a helytörténetírás divatja, amely a balatoni községeket és városokat sem kerüli el. Változó színvonalú eredményei segíthetnek visszatanulni az elfelejtett tör-

téneteket, ha nem is az „őslakosság” és az „ősvillatulajdonosok” fogyatkozó utódainak, de azoknak, akik a helyükbe lépnek és házaikba költöznek.

Az elmúlt évek új lendületet adtak a Balatonon mára már hagyományosnak mondható „népmozgalmi” eseményeknek, új társadalmi rétegek, idegen állampolgárok megjelenésének. A nagyobb társadalmi mobilitás persze közvetlenül mindig is a tó idegenforgalmával volt összefüggésben, közvetetten azonban a Balaton „menedékhely” szerepével is magyarázható. Ez az utolsó elem az e helyütt sorra vett Balaton-szerepek sorában, amely egy gondolat erejéig a *zsidófürdők és keresztény fürdők* világába vezet vissza.

Iklódy antiszemitizmusra reagáló újságcikke idején a békés nyaralás napjai már meg voltak számlálva, ám a Balaton 1944. márciusa után is fontos hely maradt a hazai zsidóság számára: nyaralóiban és szállodáiban sokan vészelték át az üldözés hónapjait. Más okokból menekülők százait is befogadták ekkor a villatelepek, akik közül sokan állandó lakosok lettek a háború után. A Balaton-part „menedékhely” funkciója nem ekkor mutatkozott be először, de nem is utoljára. 1919-ben a „burzsoázia” egyik búvóhelye Füred volt, Trianon után pedig az elszakadt országrészek értelmisége választotta előszeretettel új lakóhelyéül a Balaton-partot. A személyi kultusz éveiben a fővárosban nem szívesen látott személyek kerestek itt munkát, majd telepedtek le végleg, mint ahogyan a somogyi, zalai és veszprémi kulákság is nagy számban választotta menedékhelyül a tópartot. Előfordult az is, hogy a gyermeküket itt kereszteltették meg azok a nyaralók, akik állandó lakhelyükön ezt nem szívesen tették volna. Extrém esetekben „*lesüllyedt egzisztenciák*” is itt húzták meg magukat (például a Budapestről kitiltott frankhamisító grafikusművész Tihanyban), és egy-egy példa bizonyítja, hogy 1989 után a volt belügyi állomány tagjai is szívesen vettek itt házat, vagy költöztek le a nyaralójukba „*állandóra*”.

A Balaton-part befogadó hely: a társadalmi nyilvánosság éppúgy része hagyományainak mint a világ elől való elrejtőzés. Számos kiváló adottsággal rendelkezik, amely új identitások építésének táptalaja, újabb és újabb „térfoglalások” hívószava. Nagy kérdés, hogy e másfél évszázadnyi befogadó folyamatban milyen sorsa jutott az őslakosság (maradékainak) identitása.

JEGYZETEK

1. E tanulmány első változata a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet Hosszú Távú Fejlesztési Konceptiója helyzetelemzéséhez készült a Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Nonprofit KFT megrendelésére.
2. Az adatgyűjtés a VEAB Néprajzi Munkabizottsága kutatócsoportjában végzett kutatás (Balaton az ezredfordulón - Jankó János nyomában) keretében folyik, az OTKA T048831 pályázat támogatásával. Ahol az adatok forrását külön nem jelöltük, úgy azok saját gyűjtésből származnak.
3. Sebestyén Gyulára (1864–1946), az európai híró folkloristára és irodalomtörténészre utalunk, aki 1901-ben vásárolt egy 18. századi öreg pincét Kővágóórsón, majd 1908-ra építette fel saját villáját Balatonszepezden, ahol 1919 után mint állandó lakos élt. A baloldali szerepvállalása miatt a közéletből és a tudományos életből is kiszorult tudós kedvelt időtöltése a – helyiek

- visszaemlékezése szerint – a horgászat volt, amelyet előszeretettel végzett kopottas fürdőköpenyében. Lásd P. Miklós 2002:18.
4. Részletesebben lásd Schleicher 2003.
 5. A mű egyes megállapításait azóta többször megkérdőjelezte, cáfolta vagy jelentősen árnyalta a néprajztudomány. Ennek ellenére módszertana, és tárgyszerűen összefoglalt, ma már más forrásból nem beszerezhető megfigyelései máig értékes monográfiává avatták ezt a munkát.
 6. A *Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* sorozatcímét viselő nagyszabású vállalkozás kiadója a Magyar Földrajzi Társaság Balaton Bizottsága volt. Az eredeti tervek a Balaton fizikai földrajzának és biológiájának kutatását célozták meg. Már a második esztendőben felmerült azonban az az igény, hogy „a tó partjain élő magyar nép életviszonyai is belevonassanak a kutatás keretébe” (Jankó 1902. III). Ennek megfelelően kérte fel a bizottság elnöke, Lóczy Lajos a néprajzi kutatásra dr. Jankó János múzeumigazgatót, aki eredeti hivatását tekintve maga is földrajztudós volt.
 7. A terjedelmes monográfia 90 százalékát a tárgyi néprajzi fejezetek teszik ki, s mindössze egy rövid összefoglalóban esik szó az emberélet fordulójának szokásairól, illetve a babonákról. Jankó ennél terjedelmesebb folklór anyagot is rögzített a térségben, ennek feldolgozására azonban nem érezte hivatottnak magát. Kéziratainak ez a része ismeretlen helyen lappang.
 8. Például Csoma 1983, Knézy 1978. stb. Domanovszky György nyíltan szembehelyezkedik Jankó állításával, a „népi műveltség egységét” hangoztatva (Domanovszky 1943:16).
 9. Lackovits Emőke a vöröserényi református lakosság házassági kapcsolatait vizsgálva állapította meg, hogy e kapcsolatrendszerben csupán egyetlen déli parti település (Siófok) fordul elő, az viszont meglehetősen gyakran (Lackovits 1995:320).
 10. „... a halászat már fél évszázada nem jelent problémát... Egész tudományunk legalaposabban kidolgozott fejezete a balatoni halászat” – írta a térség kutatója, Vajkai Aurél, aki ezzel a kijelentésével természetesen nem ösztönzött újabb halászati adatok feltárására. Vajkai 1978:314. A halászat jelentőségét gyakran azzal az érveléssel kibővítették a szerzők, hogy az csupán falvanként néhány szegény embert érintett.
 11. „Jankó szerint a múltban a hal fontos tápláléka volt a balatoni embernek, bár erre pozitív adatunk nincsen.” (Vajkai 1978:320.)
 12. Cholnoky Jenő jellemezte így az általa igencsak rosszállással szemlélt tihanyi életformát (Vajkai 1964:33).
 13. A tihanyi halászcéhgyűlésen látott táncot Herman Ottó írta le (Herman 1887–1888).
 14. A halásztattal kapcsolatos folklórnak és dalkincsnek *Halászfértál* címen külön fejezetet szentelt Balatoni dalok című gyűjteményes kiadványában Nyék Sándor (1982:67–87).
 15. Herman Ottó a füredi halászok szakszókincsét jegyezte le, amely a következő testrészekre tartalmazott megnevezéseket: *fej, száj, bajusz, hét, has, farok, kormány, sörény, csákány, kormány-sörény (seggi vezető), hónaljszárny, viszája, kopétyó (kopoltyú), halháj, köldök, szem, szemebogara*. Herman 1887–1888:225.
 16. Alsóörs község Zala megyéhez intézett elszakadási kérelmében (1837) szerepel ez az indoklás. (A kérelem szövegét egyébként a szentantalfaiaktól vették át az alsóörsiek). Lásd Jablonkay 2002:82.
 17. Miután az északi parton a vasúti közlekedés majdnem ötven évvel előbb indult meg, mint a déli parton, gyakorlattá vált, hogy valamely vasúti megállóhelyig fakutyával jutottak el a Budapestre igyekvők.
 18. Így jártak a tihanyi gyerekek a füredi polgári iskolába, a balatonfőkajári férfiak pedig a füzfői Lőporgyárba (Entz 2003:47).
 19. A 20. századra a térség legjelentősebb vására a füredi volt. A felvásárlók elsősorban a Balaton-felvidék gyümölcsét, manduláját és borát kötötték le még télen vagy tavasszal.

20. Például a boglári Jankovich grófok, akik először szőlőket szereztek Révfülöpön (Kővágóörsön), később építették ki a Bakony és a Balaton-felvidék gabonaellátásában nagy szerepet játszó gabonaraktárát.
21. A megjegyzést gyermekkorában hallotta Entz Béla 2003.
22. A fonyódi vasúti őr morfondírozott így a hagyomány szerint a villaépítések értelmén.
23. Szekrényessyről részletesebben Katona 2005:2.
24. A fürdőegyesületeknek ez a panasza a sajtóban is gyakorta hangot kapott. Vö.: Sziklay 1940: 127.
25. Cholnoky Jenő tapasztalta ezeket a visszásságokat Füred térségében (Németh 2004:58, 60).
26. Részletesebben lásd Tóth 1989:147-151.
27. Akarattyan például, ahol az omlásveszély miatt kevés a beépíthető terület, s így minden tenyérnyi föld aranyat ér, komolyan fölmerült a zsidótemető felparcellázásának terve. A „Kié a Balaton?” kérdés igazán élesen csak az 1960-as években vetődött fel, amikor a déli part beépítettsége elérte a 70 százalékot. Az 1970-es években az addig feltöltéssel nyert 100 km² feltöltés sikerén felbuzdulva kormányzati szinten mintegy 800 hektár további feltöltését tervezték a Balatonon! Vö.: Marosi-Szilárd 1975:471.
28. A vörösberényi fiatalok az almádi sétányra, a csopakiak és arácsiak a füredire jártak le „korzózni” vasárnap délutánonként a korábbi főutcai sétálás helyett.
29. A helyiek gyakran azért hagynak fel a horgászással, vagy lépnek be másik horgászegyesületbe, mert a „hétvégi horgászok” rendszeresen elfoglalják hosszú ideje etetett helyeiket.
30. Különösen „jó” helyek találhatóak a szép fekvésű paloznaki temetőben, ahol volt bencésdiák-nyaralók temetkeznek előszeretettel, tekintettel a Tihanyi Apátságra való jó kilátással. A hamvaknak a nyaraló kertjében való szétszórására főleg az utóbbi tíz évben van példa, mint ahogyan a hajóról való vízbeszórásos temetkezés is a rendszerváltás utáni időszak terméke. A káptalanfüredi templom urnás helyein nyaralók és helyi lakosok osztoznak szinte egyenlő arányban, míg a balatonalmádi Szent Imre-templomban már Balatonon letelepedni kívánó német állampolgárok is vásároltak urnahelyet. A fürdőhelyi identitásra jó példa a Balaton-kultusz egyik jeles képviselőjének, Szaplóczay Manó kaposvári tisztiorvosnak a sírja, amely a Fonyód feletti erdőben található.
31. A „balatoni parlament” a „balatoni lélek egységéért” küzdő társadalmi szervezetek képviselőiből állt. A sajtó az 1920–1930-as években több ízben adott hírt tevékenységéről (vö.: Sziklay 1940).
32. Keszthelyen szerkesztették a Balatoni Kurírt 1939-ig, és a szövetség hathatós támogatásával itt jött létre a Balatoni Múzeum. A három „főváros” közül végül Keszthely volt az, amelyik a rendszerváltás után leggyorsabban lecsapott a címre. (A keszthelyi Vállalkozói Klub egyik első akciója volt a „Keszthely a Balaton fővárosa” tábla felállítása. Lásd Csíte – Horváth – Kovács 2002:170.)
33. Paloznak 1925-ben ki is lépett a Balatoni Szövetségből!
34. A Magyar Királyi Balatoni Intéző Bizottság adta ki a „balatoni gazdáknak” szóló útmutatót. Lásd Sági 2003.
35. Igen jó példa erre, hogy esős, viharos időben a háziak egyszerűen nem engedték lemenni a vendégeket a parti kisvendéglőbe (ahol rendszeresen étkeztek) hanem meghívták őket ebédre.
36. Erre főként a déli partról vannak adataink, ahol a szobakiadás néhány évtizeddel előbb kezdődött, mint az északi parton. Vö.: Kósa 1999:49.
37. A Balatonba futó patakok vizét gödrökben felmelegítették, ezzel öntözték a sziklás általajú konyhakerteket, amelyben előbb szüreteltek primőröket, mint Kecskeméten! Balatoni Kurir 1937. 4:4.
38. A déli parton például az 1930-as években nem csökkent a szántók területe, és nem nőtt a kerteké!

39. Csopakon például. Lásd Lackovits 1997:515.
40. Érseki Levéltár Hitéleti jelentések Balatonalmádi, Balatonkenese, Tihany (1938), illetve Kósa (1999:173), Fabinyi (1990:30).
41. Részletesebben lásd Schleicher 2007.
42. A Monarchia-beli fürdőhelyek kutatása során a Balatonon kívül nem találkozott ezzel a jelenséggel Kósa László. Feltételezése szerint talán azért, mert más fürdőhelyeken nem volt rájuk szükség, hiszen a helyi lakosság maga volt érdekelt a fürdőélet intézményeinek fenntartásában (Kósa 1999:3).
43. A parkosítás és a szemétkosarak felszerelése mellett ez is a „partszépítés” része volt. Lásd Kanyar 1978:165.
44. A korabeli sajtóban visszatérő fordulat volt, hogy a fürdőélet fejlesztése nem valósítható meg az őslakosság közreműködése nélkül, ugyanakkor őket is „fel fogja emelni”.
45. A Veszprém Megyei Levéltár településmonográfia-sorozatában megjelent Csopak és Balatonfüred kötetek néprajzi tanulmányain dolgozó Lackovits Emőke például meglepetten vette tudomásul, hogy „*ebben a nyaralók által korán felfedezett és polgárosult faluban többnyire megbízható és gazdag adatok voltak feltárhatók [...] a hagyományos népelet jellemzőiből*” (Lackovits 1997:461).
46. Cholnoky Jenő véleménye. Idézi Németh 2004.
47. Lásd Balatoni Társas és Közművelődési Közlöny 1983. július 2.
48. Lukács Károly (1882–1954) középiskolai tanár, természettudós és etnográfus 1920-tól a Balatoni Halászati Vállalat titkára, majd elnöke volt. Tervei között 1934-től szerepelt egy halászati múzeum alapítása, amelynek érdekében alapos tárggyűjtésbe kezdett. E munka eredménye – mint a Halászati Rt. „szakgyűjteménye” – már a 2. világháború előtt látogatható volt, a méltó bemutatásra tett kísérletek azonban csak 1946-tól erősödtek fel. Egy rövid ideig egy siófoki villában is látogatható volt a gyűjtemény, amely az 1952-ben alapított siófoki múzeum alapjául szolgált (Reöthy 1973).
49. Ezek egy része a villák államosításkor vagy később, egy szerencsésebb alkalommal közgyűjteménybe került, nagyobb része feltehetően máig magánkézben van. Részletesebben lásd Szojka 2001, Schleicher 2003.
50. A veszprémi múzeumnak kiküldött kérdőíven a múzeum munkatársai egyetlen „népművészt” tudtak megnevezni: Illikmann Józsefet, az utolsó veszprémi csutorást, aki a füredi népművészeti héten is tartott bemutatót. Népművészeti kérdőív 1936. Laczkó Dezső Múzeum Múzeumtörténeti Adattár 71/4992.
51. Például Pósa Lajos–Dankó István: Elrabolta a galambomat a Balaton tőlem; Pete Lajos: A Balaton tükre felett. Igen népszerűek a fonyódi villatulajdonos Huszka József operett-dalai is vagy a balatoni ihletésű Kék tó, tiszta tó dalbetét Kacsoh Pongrác János-vitézéből (Kanyar 1985:198).
52. Jó példa az 1925-ben, Mayer János földművelésügyi miniszter tiszteletére megrendezett jégi halászat bemutató, mely alkalmat adott „az ősi finnugor vér” megmutatkozására (Fazekasné-Krasznainé 1998:64), vagy a helyi társadalmi események néptánc-bemutatóval való fűszerezése.
53. Dr. József Ferenc királyi hercegnek, a Balatoni Szövetség elnökének nyilatkozata 1939-ben (Sziklay 1940:276, 285).
54. Füreden, ahol a toleráns bencés fürdőigazgatók kóser étterem és borház működését is támogatták, időről időre felerősödtek a hangok, amelyek kifogásolták, hogy a fürdőhasználatban közösködni kell a „héber atyfiakkal”. Különösen éles hangú volt Landerer Alajos és Heckenast Gusztáv által is aláírt vendégkönyvi bejegyzés e tárgyban (Sólymos 2003:148). A fővárosi zsidók nyaralási kedvére alapozott siófoki fürdőélet is tartogatott azonban e témában meglepetéseket: 1907-ben kirekesztő hangvételű hirdetőtáblán volt olvasható például a „Keresztényeknek kiadó lakások” hirdetmény. Fazekasné-Krasznainé (1998:48) Balatongyörökön az 1930-as években

egy férfi (valószínűleg maga is nyaraló, de ezt az emlékezet nem őrizte meg pontosan) csokoládé osztogatásával vette rá a falusi gyerekeket, hogy a vonat érkezésekor „Zsidó és pormentes övezet” felkiáltással akadályozzák meg, hogy nyaralni szándékozó zsidó családoknak kedve legyen leszállni a győri állomáson.

55. Lásd Balatoni Kurír 1938. december 21.

IRODALOM

BALLA GABRIELLA

2003 Herend. A Herendi Porcelánmanufaktúra története. Herend.

BORSOS BALÁZS

2003 A magyar nyelvterület kulturális régióinak számítógépes meghatározása a Magyar Néprajzi Atlasz térképei alapján. (Előzetes eredmények). Népi Kultúra–Népi Társadalom 21:31–61.

CSITE ANDRÁS – HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN – KOVÁCS ERNŐ

2002 A vállalkozói politikai „áttörés” előzményei, lefolyása és következményei. Turizmus és vállalkozók Keszthelyen. In Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok. Kovách Imre, szerk. Budapest.

CSOMA ZSIGMOND

1983 A hagyományos borértékesítési rendszer és felbomlása a Káli-medencében (19–20. sz.). Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16:331–341.

DOMANOVSKY GYÖRGY, SZERK.

1943 A Balatonkörnyék népművészete. Magyar Királyi Balatoni Intézőbizottság.

ENTZ BÉLA

2003 „Tihany mereng”. Gyermek voltam Tihanyban. Tihany.

EÖTVÖS KÁROLY

1982 Balatoni utazás II. Budapest.

FABINYI TAMÁS

1990 „...hogy néki szent házat építs...” Józsa Márton és a siófoki templom. Budapest.

FAZEKASNÉ MULESZA OLGA – KRASZNAINÉ SZABÓ KATALIN, SZERK.

1998 Siófok Fürdő 100 éve a várossá avatásig. Siófok: Városi Könyvtár.

HERMAN OTTÓ

1887–1888 A magyar halászat könyve I–II. Budapest.

JABLONKAY GÉZA

2002 Alsóörsi krónika. Zürich.

JANKÓ JÁNOS

1902 A Balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest.

KANYAR JÓZSEF

- 1978 A dél-balatoni fürdő kultúra kialakulásának történeti korszakai. Somogy megye múltjából. 139–189.
- 1985 Fonyód fürdő kultúrájának történeti korszakai. *In* Fonyód története. Kanyar József, szerk. 167–210. Fonyód.

KATONA CSABA

- 2005 Schlachta Eteleka soproni úrileány balatonfüredi nyara 1841-ben *Füredi História* 5(2):2–3.

KNÉZY JUDIT

- 1978 A somogyi Balaton-mellék táji egységének problémája. *Studium Histora Simighiense* I: 195–200.
- 1993 Jankó János kutatásai a Balaton mellékén és a déli part táji-történeti csoportjai. *Ethnographia* 104(2):309–329.

KÓSA LÁSZLÓ

- 1991 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920) Néprajz egyetemi hallgatóknak 12. Debrecen.
- 1999 Fürdőélet a Monarchiában. Budapest.

LACKOVITS EMŐKE

- 1995 Vörösberény református lakosságának kapcsolatrendszere. Házassági kapcsolatok. *In* Balatonalmádi és Vörösberény története. Kredics László – Lichtneckert András, szerk. Balatonalmádi.
- 1997 Népelet, néphagyományok, népi műveltség. *In* Csupak története. Lichtneckert András, szerk. 461–569. Veszprém.

LUKÁCS KÁROLY

- 1931 A Balaton. Budapest.
- 1940 Balatoni halászat két évszázad távlatában *Ethnographia* 50(4):367–369.
- 1951 Tiszai hatás a balatoni halászatban. *Ethnographia* 62(1):83–112.

MAGYAR KÁLMÁN

- 1985 Az utolsó nagy magyar polihisztor, Fonyód régésze (Bacsák György 1870–1970). *In* Fonyód története. Kanyar József, szerk. 5–25. Fonyód.

MALONYAY DEZSŐ

- 1911 A magyar nép művészete. III. kötet. A Balatonvidéki magyar pásztornép művészete. Budapest.

MAROSI SÁNDOR – SZILÁRD JENŐ

- 1975 Balaton menti táj típusok ökológiai jellemzése és értékelése. *Földrajzi Értesítő* 24(4):439–477.

MATYIKÓNÉ NAGY ÉVA

- 1989 Siófok iskolatörténete *In* Siófok. Várostarténeti tanulmányok. Kanyar József, szerk. 643–713. Siófok.

W. NAGY ÁGNES

1997 A pannonhalmi Szent Benedek-rend reformkori étkezési szokásaiból – egy bencés szerzetes feljegyzései alapján. *In* A táplálkozáskultúra változatai a 18.20. században. Romsics Imre – Kisbán Eszter, szerk. 43–58. Kalocsa.

P. MIKLÓS TAMÁS

2004 Sebestyén Gyula és a Balaton. *Villa Filippi* 8(1–2):17–20.

2002 Balatoni fürdőegyesületek: a nyaralói együvé tartozás ápolói *Villa Filippi* 8(1–2):52–54.

NÉMETH ÁKOSNÉ, SZERK.

2004 A mindig szép Balaton Válogatás Cholnoky Jenő írásaiból. Balatonfüred–Veszprém.

NÉMETH ÁKOSNÉ

2005 Karsai Vidor színész füredi élményei az 1860-as években. *Füredi História* 5(2):4–7.

NYÉK SÁNDOR, SZERK.

1982 Balatoni népdalok. Veszprém: Veszprém Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya.

PETHŐ TIBOR

1958 Balatonföldvár és környéke. Budapest: Panoráma útikönyvsorozat.

REÖTHY FERENC

1973 Lukács Károly. Életrajz és bibliográfia. *Somogyi bibliográfiák* 4. Kaposvár.

1988 Fejezetek a dél-balatoni borvidék XVIII–XX. századi történetéből. *Somogy megye múltjából* 1:145–187.

1989 A Balaton halászata. *In* Siófok. Várostarténeti tanulmányok. Kanyar József, szerk. 247–303. Siófok.

SÁGI ERNŐ MIKLÓS

2003 A falusi vendéglátás mestersége. *In* A falusi turizmus hagyományai. Kovács Dezső, szerk. 31–39. Budapest.

SÁGI KÁROLY – ZÁKONYI FERENC

1989 Siófok hajózásának története *In* Siófok. Várostarténeti tanulmányok. Kanyar József, szerk. Siófok.

SCHLEICHER VERA

2003 Balatoni emlékeink. A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményének balatoni mőtárgyai. Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények. 215–241.

2007 Nyaraló hívek, hívő nyaralók. Fürdőtelepi templomok és kápolnák a Balaton-parton. *In* Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7(2). S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő, szerk. 405–418. Sepsiszentgyörgy–Veszprém.

SÓLYMOS SZILVESZTER

2003 OSB: Balatonfüred-fürdő bencés kézben (1743–1949). Tihany.

SZIKLAY JÁNOS, SZERK.

1940 A Magyar Tenger Iklódy Szabó János megvilágításában. Beszédek, cselekedetek, írások. Budapest.

SZILÁGYI MIKLÓS

1977 A szárított hal. (Halkonzerválási módok a magyar halászsok gyakorlatában. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1975–1976:137–170.

SZOJKA EMESE

2001 „Parasztebédló” – népies enteriőr a 19-20. század fordulójáról. Budapest: Néprajzi Múzeum. /Kamarakiállítások, 4./

TÓTH PÉTER

1989 Siófok és Kiliti a XVIII. században és a XIX. század első felében. *In* Siófok. Várostörténeti tanulmányok. Kanyar József, szerk. 145–193. Siófok.

VAJKAI AURÉL

1964 Balatonmellék. Budapest.

1978 Néprajzkutatás Veszprém megyében. Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények 13:305–329.

VARGA MARIANNA

2001 Hímzések-csipkék régen és ma. *In* Somogy megye népművészete. Kapitány Orsolya – Imrő Judit, szerk. 249–288. Kaposvár.

VISKI KÁROLY

1932 Tihany őshalászata. Néprajzi Értesítő 24:37–54.

VÖRÖS KÁROLY

1965 Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében. Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények 3:113–123.

ZÁKONYI FERENC

1989 Siófok újkori története – különös tekintettel a fürdővárossá váló fejlődés első esztendeire (1945–1951). *In* Siófok. Várostörténeti tanulmányok. Kanyar József, szerk. 547–605. Siófok.

VERA SCHLEICHER

Spaces, images and ideas. Changes in the traditional culture and the relation to tradition in the Balaton region

Taking into account the results of scientific, literary, and biographical material of the last one hundred years it would be inadequate to speak about one single face of the lake Balaton or its traditional and intact folk culture. In the last 140 years, two totally different cultures have been meeting and living together around the lake, forming the landscape, the buildings and the inhabitants' mentality as well. With this in mind, this paper aims to interpret the Balaton region's traditions organized around these cultural streams.

